

83.343
п-48

ПОКТИЙНАТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ПОКТИЙНАТ

ТОШКЕНТ – 2002

Ушбу тўплам филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Н.М.Маллаевнинг 80 йиллиги муносабати билан тайёрланган бўлиб, унда олимнинг ҳаёт йўли, ижодий фаолиятига багишланган мақолалар, ҳамкасб дўстлари, шогирдларининг Устоз ҳақидаги хотиралари жамланган. Рисола кенг илм – адаб аҳлига мўлжалланган.

**Тўплаб машрга тайёрловчи ҳамда масъул муҳаррир
профессор Ҳ.Ҳамидий**

Ҳ.ҲОМИДИЙ

П О К Т И Й Н А Т

Кунлардан бир кун нозиктабъ мунаққид, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бўлим мудири, меҳрибон дўстим Махмуд Саъдий сұхбат орасида:

-Ҳамиджон ака! Кўпдан бери рўзномамизда устоз Маллаевнинг бирон бир мақоласини эълон қилмадик. Боз устига кенг газетхонлар оммаси бу забардаст олимнинг ҳаёти ва ижоди хусусида маълумотта эга эмас. Қани энди Сиз «Кўпни кўрганлар ҳузурида» рукнимизга домла ҳақида бир сұхбат ёзиб берсангиз, – деди.

Қуйидаги мақола шу хайрли туртки туфайли қоғозга тушган эди.

Ўзбек классик адабиёти бўйича кундузги аспирантурага қабул қилингач машҳур олим, Шарқ филологиясининг нуктасанж билимдони Натан Муродович Маллаев илмий раҳбар қилиб белгиланди. Орадан кўп ўтмай устозим «Шоҳнома»нинг классик ўзбекча таржималари»ни номзодлик диссертациянинг мавзуси сифатида тавсия этдилар. Мен Ўзбекистон фанлар академияси Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ҳазинасида Фирдавсий «Шоҳнома»сининг XVI-XVIII асрларда бажарилган иккита назм ва насраралаш таржимасининг қўлёзмалари мавжудлигини аниқладим. Улардан Хомуший таржимаси эса 1903-1906-1909 йилларда тошбосма усули билан уч маротаба нашр этилган. Унга себзорлик нақош Уста Абдураҳмон ранг-баранг миниатюралар чизган, безаган. Дастхату нашрий нусхаларнинг ҳар бири 700 саҳифадан ошарди. Араб ёзувидаги шунча манбани ўқиб чиқиш вазифаси мени ваҳимага солиб қўйди. Шунинг учун кунлардан бир кун хонаси келганда устозимга ийманироқ шундай дедим:

-Натан Муродович, «Шоҳнома» таржималари жуда катта асарлар экан, эски ёзуvdan ҳали машқум жудаям расо эмас, уларни бир йилда ҳам ўқиб чиқолмайман, менга ихчамроқ мавзу беринг.

Устозим ўзларига хос вазминлик билан ўйланиб турдилар-да:

-Ҳамиджон, мен Сизни заҳматкаш йигит, деб ўйловдим, илмда енгил йўл қидиришининг охири баҳайр бўлмайди – деб гапни чўрт кесдилар.

Натан Муродович Маллаев илмий тадқиқот ишларида жўнглиқдан, олимлигу мураббийликда нопоклиқдан, дўстлару ҳамкаслар билан ҳамкорлик ва муносабатда таъмагирилиқдан, обру ортириш ёки мансаб эгаллаш учун лаганбардорлиқдан йироқ, поктийнат инсонлардан эди.

У 1922 йили зиёли оиласида туғиљди. Тошкентдаги 29-мактабда етти йиллик ўқиши тутгаттач, Натан Муродович Маллаев хотин-қизлар педбилим юртида таҳсил кўрди.

Иккинчи жағон уруши даврида Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика (институти ҳозирги педагогика) университети үзбек тили ва адабиёти факультетини битқазған Натан Маллаев күндерізги аспирантурада үқиб, атоқлы адіб Мақсұд Шайхзода раҳбарлигыда Шермуҳаммад Муниссининг ҳаёти ҳамда ижодий мектеси ҳақида номзодлик диссертациясینи ёза бошлади. Бу орада у Хорат мемлекеттік институттың қызығынан «Ўзбек адабиёти тарихи» (1953 йил, 30 мартаба қайта чоп бўлган) мемлекеттік институт ва дарориғунларниң филология факультетлари талабалари учун «Ўзбек адабиёти тарихи» (1963 йил I-китоб, уч мартаба қайта нашр қилинган) дарсликлар ёзилиди, дастур ва мажмуналар тузилди. 1956 йили олимга доцентлик узвони берилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 60-йилларнинг ўрталариға қадар ўзбек адабиёти тарихининг кўп мумтоз намуналари ҳали тўла нашр этилмаган, дастхат хазиналардагина сақланар эди. Шунга кўра ҳам Натан Муродович Олий ўқув юрглари учун биричча бўлиб «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигини яратишга киришар экая, аксарият асарларни қўлдемалардан, тошбосма усулида чоп этилган нусхалардан даврий нашрлардан олиб таҳдил қилган. Шу жараёнда у ўзида гоятда нуктасанаж, билимдон манбашунос ва матншунослик салиқаси борлигини намойиш этган. Зероки, «Қутадгу билиг», «Ҳибат-ул-ҳақойиқ», «Қиссаи Рабгузий», Лутфий шеъриятидан, Пошшохўжа ҳикояларию «Шайбонийнома»дан таҳдил учун жалб этилган намуналар, Навоийнинг насрый асарларидан олинган парчалар бенуқсон кўчирилган. Дарсликка сайлаб олинган асарлар зукколик билан, ҳар жиҳатдан пухта, ибраторида даражада таҳдил қилинган, зарур илмий-назарий хulosалар чиқарилган. «Девони Фоний»дан баъзи газаллар илк бор гоятда жиддий, чуқур ўрганилган. Бу китоб бошқа дарсликлар сингари мавжуд тадқиқотлардаги фикрларни, далилларни бир тизимда баён этиб бериш хусусияти билан бирга, жуда катта илмий-назарий, амалий маҳиятга молик тадқиқот ҳам эди. Асарнинг шу жиҳатини ҳисобга олиб олимнинг кўп ҳамкаслари уни докторлик диссертацияси сифатида расмийлаштириб, ҳимояга қўйишини тавсия этадилар. Шундай қилинди ҳам. Филология фанлари докторлари Ҳамид Ораслий, Эсмагамбет Исмаилов, фалсафа фанлари доктори Воҳид Зоҳидов ва бошқалар ҳимояда сўзлаб, ушбу илмий ишга юксак баҳо бериб, у фан доктори илмий даражасини бериш учун арзигулик тадқиқот эканлигини бир овоздан эътироф этишганди. Аммо айрим галамусларнинг «юмалоқ жати» туфайли Москва тадқиқотнинг қадрига етмади. Филология фанлари доктори, профессор Бегали Қосимов бир суҳбатда таъкидлаганидек, «яқин 30 йил давомида

адабиётшуносларнинг бутун бир авлоди Маллаев дарсликларидан сабоқ олиб вояга етди». Шунинг ўзи мазкур китобнинг маърифий-амалий ва илмий қимматини кўрсатади. Ўша йиллари Маллаев қизгин ижодий изланиш билан банд бўлди: кетма-кет, «Туркистон вилояти газетаси» саҳифаларида, «Газал жанри тараққиётида Навоийнинг ўрни» «Мажолисун нафоис» Шарқ тазкиранавислигида янги босқич», «Хамса» муқаддимотлари хусусида» сингари масалаларга доир туркум тадқиқотлар яратди. Садриддин Айнийнинг «Қисқача таржимаи холим»ини, Сотим Улугзоданинг «Рудакий» драммаси, Жомий «Баҳористон»идан бир неча фаслни зўр маҳорат билан ўзбек тилига таржима қилди.

Илмий тадқиқот соҳасидаги баҳиллигу, айрим ҳамкасларининг норавобиниллари, бу забардаст олимнинг иродасини бука олмади, руҳини сўндира олмади. У ҳамон жиддий илмий кузатишда янги-янги мақолалар, дарсликлар ёзища давом этди. Бу орада Абулқосим Фирдавсий (1962), Абдураҳмон Жомий, Низомий Ганжавий, дунё навоийшунослиги, «Навоий ижодининг халқчил негизи» Навоий ва антик дунё, Навоий ижодининг умумбашарий моҳияти ҳақида рисола ва мақолалар ёзди, чоп эттириди, нуфузли анжуманларда бир неча марта маърузалар қилди. «Асрлар эътирофи ва таъзими» (1978), «Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий аҳамияти» (1985) рисолалари шулар жумласидандир. Олим ўтмиш мутафаккирлари ижодини таҳлил қилганида кўпроқ уларнинг инсонпарварлик, маърифий-тарбиявий моҳиятига жиддий эътибор беради. Юсуф Хос Ҳожиб ҳамда Низомий Ганжавийлар меросининг ахлоқий-таълимий моҳияти эса 60-йиллардаёқ Н.М.Маллаев томонидан маҳсус ўрганилган, қўлланма ва дарсликларга киритилган. Шунинг учун ҳам, булар илм-адаб аҳли томонидан адабиётшунослигимизда муҳим ҳодиса сифатида баҳоланди. Қай бир йигинда академик Иzzат Султон Маллаевни Навоийшуносликка қўшган ҳиссаси хусусида гапираётиб «Фонийнинг «Олами ҳоҳамки набувад...» деб бошланадиган газалини том маънодаги филологик таҳлили тўлалигича Натан Муродивич Маллаевга талуққли» деганди. Бу орада кечки мактаблар учун «Ўзбек адабиёти тарихи» (С.Исматов билан ҳамкорлиқда) дарслигини ёзди.

Рисолаларию дарсликларида халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиётнинг ўзаро таъсир муносабатига алоҳида эътибор бериб келаётган М.Н.Маллаев энди Навоий ва халқ оғзаки ижоди муаммоси билан шугуллана бошлади. Натижада, «Хазойинул - маоний»да фольклор излари, «Хамса»нинг халқ оғзаки ижодига таъсири, Навоий достонларининг фольклор вариантлари сингари кенг қамровли муҳим масалалар дабиётшуносликда биринчи дафъа қиёсий-типалогик тарзда текширилди. Хусусан, XVIII асрда яшаб ўтган, ижодий мероси ҳали ўрганилмаган адаб Умар Боқий томонидан Навоий даҳосидан файз топиб яратилган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» қиссаларининг ўзига хос хусусиятлари: уларда

бир томондан, анъанавий сюжет, образларнинг мутлақо янгича талқини, айни пайтда ҳар икки асарнинг тил ва услуб, бадий-тасвирий воситаларининг қўлланилиш жиҳатидан айрича бадийликка эга эканлиги чуқур иммий таҳдил қилинган. Ана шу узлуксиз заҳматлар, янги-янги топқирликлар натижасида «Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди» номили катта тадқиқот юзага келди ва ўзбек ҳамда рус тилларида алоҳида рисола сифатида нашр қилинди. Олим рисолада кўплаб сарчашмаларга, Гарб ва Шарқ олимларининг кузатишларига суюниб, «Хамса» достонларида тасвиirlangan мавзу ҳамда тимсолларнинг асл негизи – фольклор мотивларини аниқлаб, таҳдил қилиб умумлаштирилган бўлса, иккинчи томондан, беш аср давомида ўзбек ва қардош халқлар оғзаки ижодида Навоий ҳақида яратилган ҳикоят, ривоят нақлларни қиёсан ўрганган, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонларининг халқ китоблари шаклида, эртак тарзида оғиздан-оғизга кўчиб юрган варианtlарини тадқиқ этган. Натижада муаллиф адабиётшунослигимизда ҳали ўрганилмаган бир муаммони ечишга муваффақ бўлган. Кенг иммий жамоатчилик олимнинг салоҳияти, қудратига ҳар жиҳтдан тан беришди ва у ана шу монографияси учун филология фанлари достори (1978) иммий даражасини олишга мусассар бўлди. Н.М.Маллаев мазкур тадқиқоти билан ўзбек адабиётшунослигидан янги бир йўналиш – ўзбек классик адабиёти ва халқ оғзаки ижодининг ўзаро таъсири йўналишини кашф этди. Унинг ушбу рисоласидан сўнг сафдошлиари, ёш олимлар оғзаки ижод билан классик ижод муносабатининг турли жиҳталарини ўргана бошладилар. Ўртоқ Н.М.Маллаев университет ҳамда педагогика институтлари учун «Ўзбек классик адабиёти дастури»нинг муҳаррири ва муаллифларидан биридир.

Маълумки, Алишер Навоийнинг «Хамса»си О.Шарафутдинов, Т.Жалолов, F.Каримов, А.Ҳайитметов, И.Султонов, С.Эркинов, Т.Аҳмедов, С.Назруллаев, М.Шамсиев, Б.Валихўжаев каби олимларимиз томонидан хийла пухта ўрганилган; Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Азиз Қаюмов шоир достонларининг ҳар бири ҳақида маҳсус рисолалар битган. Профессор Натан Муродович Маллаев салафларининг тадқиқотларини эътироф этган, ўз кузатишларини умумлаштирган ҳолда «Сўз санъатининг гултожи» (1992) рисоласини яратди. Ушбу иммий – оммабоп рисолани ўқиган китобхон Навоийнинг беш достонининг мавзуси, образлар тизими, гоявий йўналиши, шоир ижодида анъанавийлик ва новаторлик хусусида яхлит тасаввур ҳосил қиласи. Китобнинг «Хамса»га доир бошқа тадқиқотлардан фарқи ҳам у ҳақда ана шу лўнда маълумот беришидадир.

Жонкуяр, сергайрат Натан Муродович Маллаев ҳамиша куйиб-пишиб юрадиган, ниманидир яратгиси, ниманидир ташкил этгиси келадиган мураббийлардан эди. Ўнлаб адабий маҳфиллар, мушоиралар, кўнгил очар кечалар бевосита устознинг ташаббуси

билан уюштириларди. 1968 йили ёш навоийхон талабаларнинг республика телевизион баҳс-муроширасининг гоявий ташкилотчиси домаға эдилар. Бугина эмас, олим сайъ-ҳаракатлари билан «Навоийга армугон», бир неча китобдан иборат «Адабиётлар дўстлиги – ҳалқлар дўстлиги» номли илмий мақолалар чоп этилганди. Улардан ёш олимлар, аспирантларнинг илмий мақолалари билан бирга қўшини қардош ҳалқлар атоқли олимларининг тадқиқотлари, янги адабий топшумалари жой олганди.

Натан Муродович Маллаев илм-адаб аҳлининг меҳрибон дўсти, бегараз устози сифатида ҳам эътироф этилган атоқли олим. У қирқ йилдан зиёд давр мобайнида ўнлаб монографиялар яратди, 20дан ортиқ китоб, дарслик, дастур, қўлланма ва илмий тўпламларга муҳаррирлик қилди; айримларига сўзбоши ёзди, «Ўзбекистон тарихи»ни яратишида академик Яҳё Гуломов билан ҳамкорлик қилди; қомусларга мақолалар ёзди: Навоийнинг кўп жилдлик асарларини (ўзбек ва рус тилларида) нашр этишда қатнашди; 20 дан ортиқ номзодлик ва бир неча докторлик диссертацияларга раҳбарлик қилди. Илмий тадқиқотлар тизимида устоз бажарган хайрли хизматларини санаб адогига етиб бўлмайди. Биргина мисол: Маллаев аспирантлари диссертациясининг дастлабки нускасини фақат қўлёзма шаклида кўриб, ўз маслаҳатлари, фикр-мулоҳазаларини алоҳида қоғозга ёзиб берарди. Ушбу сатрлар соҳибининг қўлида номзодлик ва докторлик тадқиқотлари юзасидан Натан Муродович маслаҳати ва кўрсатмалари мукаммал ёзилган икки дафтар сақланади. Ҳар гал уларни кузатганимда устознинг матонати наздида таъзим қиласман. Бир яхудий фарзандининг ўзбек адабиётшунослиги тараққиёти йўлида бу қадар жонғидолик кўрсатиши таъриф ва баҳо доирасига сигмайди. Домла узоқ йиллар пединститутнинг Ўзбек классик ҳамда Қардош ҳалқлар адабиёти кафедраларига мудирилик қилди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат музейини бунёд қилишда профессор Ҳамид Сулаймонга кўмаклашди, ҳозирги ўзбек тили ва адабиёти факультети қошидаги Адабиёт ўқув музейини ташкил этди. У ердаги қўлёзмалардан, машҳур олим ва адаб Шайхзода, Шарқ илмининг даргалари Ҳамид Орасий, Воҳид Абдулло, Ҳамид Сулаймон, Муҳаммаджон Қоратоев, Абдугани Мирзаев дастхатларидан талабалар ҳамон сабоқ олмоқдалар. Олимнинг Ўзбекистонда илм-фани ҳамда ҳалқ маорифини ривожлантиришдаги хизматлари ҳукуматимиз томонидан «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» (1972) унвони, Республика Олий Мажлисининг икки марта фахрий ёрлиги, орден ва медаллар билан тақдирланган. Ана шундай мулоҳазалар билан биз устоз ҳузурида меҳмон бўлиб, бир неча савол билан мурожаат этган эдик:

–Домла Сиз жуда кўп олимлар билан бирга ишлагансиз, ҳамкорлик қилгансиз. Шулар ҳақида таассуротларингиз.

–Мен Шарқу Фарбга маълум машҳур олимлар, устозлар Мақсуд муаллим, Александр Константинович Боровков, Воҳид Абдулло, Яҳё

Гуломов, Қожим Жумалиев, Ҳамид Ораслий, Ҳоди Зариф, Эсмагамбет Исмаилов, Ҳамид Сулаймон, Иzzат Султон, Алекей Маргулон, Виктор Васильевич Решетов, Аюб Гуломов билан ҳамсуҳбат, ҳаммаслик бўлганимдан, айримларидан сабоқ олиб бирга ишлаганимдан фахрланаман. Улар ўз ҳалқи маданияти, тарихи, адабиётининг жонфидолариdir. Қани энди барча олимлар ҳам ўшалар сингари маънавият йўлида жонталаш бўлишса. Уларнинг ҳаёт йўли бутун бир авлодга ибрат бўлади. Ўзбекистон археологларининг отахони устоз Яхё Гуломов дунёга донги кетган тарихчилар Берништам, Толстов, Шишкін, Массонлардан асло кам эмас. У киши нозикфаҳм шеършунос ҳам эди.

-Шогирдларингиз турли миллат фарзандлари. Бунинг боиси нима, улардан кўнглингиз тўлганми?

-Мен ута байнаминалчи одамман. Бунинг устига Оллоҳ феъли кенглиқдан қисмаган. Шунинг учун қайси бир ҳалқ фарзанди толиби илмлек курсатиб, сидки дилдан шу кўйга кирмоқчи бўлса, уни кўкрагидан итармаганим. Расулулоҳ ҳадисларида айтилганидек, «Эй, мўмин бани одамига яхшилик қил, яхшилик қила билмасанг, бори ёмонлиқ қилмагайсанким, ул ҳам яхшилиқдир» қабилида билимга ташна ёшларга қўлимдан келганича аниқ маслаҳат беришга, раҳнамолик қилишга интилганман. Шогирдларимнинг кўпчилигидан розиман. Улар мен кўрсатган тўгри йўлдан бориб кам бўлишмади.

-Ижодий режаларингиз?

-Ижодий ният талайгина: докторанту аспирантлар илмий ишларини ботроқ якунласалару тезроқ кўриб берсам: «Икки ҳалқ фарзандиман» деб номланган хотираларимга охирги нуқтани қўйишга шошиламан...

-Ўқувчиларга тилагингиз?

-Азиз ўқувчилар билан рўзнома орқали ҳамсуҳбат бўлаётганим ва улар менинг ижодим билан ошнолик пайдо қилаётганиларидан миннатдорман. Президентимиз И.Каримов олиб бораётган йўл, тўгри йўл. Жасорат ва матонат тўла тарихга эга бўлган ўзбек ҳалқи ўтиш даври мушкуллукларини сабот билан бартараф этишига ишончим комил. Мен унга истиқболи порлоқ давлатимиз истиқдолини янада мустаҳкамлаш, эртанги кунга ишонч йўлида омаддар тилайман. Қайси ҳалқ Оллоҳни қалбига жо этиб, илму урфонни маёқ қилиб олиб ҳалолу поклик билан мардонавор курашса, келажакка талпинса «Интилганга толеъ ёр» деганиларидек, зафар қўчаверади.

Ушбу суҳбатдан сўнг кўп ўтмай устоз оғир хасталик туфайли 1996 йилнинг 20 майида оламдан ўтдилар. У кишининг ҳаёт йўли, педагогик маҳорати, ижодий усуллари, ўз касбининг фидойилари учун, илм захматкашлари учун ҳамиша бир сабоқ вазифасини бажараверади. Кўплаб китоблари авлодлари сафида устозни тирик олиб юради. Олимнинг бисотида жуда кўп қўлёзмалар, ниҳоясига

етган, рисолалар сақланган. Уларни авайлаб, саралаб, нашр эттириш, биз шогирдларнинг бурчимииздир.

20.VI.1996.

Н. ҲОТАМОВ

БАРҚАРОР ДАРСЛИКЛАР МУАЛЛИФИ

Ҳаёт бамисоли ўқилмаган китоб экан. Чунки ҳаётда битилган ҳар бир сатр, унга муҳрланган ҳар бир лаҳза, хотирада қолган ҳар бир воқеа-ҳодиса ҳикматлар йигиндисиdir. Шунга кўра, ҳаёт китоби ҳикматларини ўрганишга имконият – бу дунёда ўтган марҳум ва марҳумаларни ёд этмоқ, уларнинг ҳаёт зарварақаларини ўқимоқдир. Зотан, йиллар кечган сайин, дунёдан ўтган яқин қариндошлар, қадрдонлар, хусусан, устозлар ўрни, мавқеи, қадр-қиммати янада ойдинлашиб боради, улар билан боғлиқ турли воқеалар, сұхбатлар, мулоқотлар, сабоқлар хотираңгда равшанроқ жонланиб туради.

Менинг ҳаётим – фаолиятимда ана шундай ёрқин из қолдирган улут донишманд инсонлардан бири, йирик адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, муҳтарам Натан Муродович Маллаевdir. У киши билан мен биринчи марта 1957 йилда ҳозирги «Ўқитувчи» нашриётининг Ўзбек тили ва адабиёти муҳарририятининг муҳаррири бўлиб ишлаётган пайтимда танишганман. Ўшанда домланинг 1953 йилдан бери ўрта мактаблар учун қайта-қайта нашр этиб келинаётган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги ва «Ўзбек адабиёти тарихидан хрестоматия»сининг қайта ишланган ва ўзгаришлар киритилган нашри муҳокамаси нашриёт муҳаррияти кенгаши кун тартибиغا қўйилган эди. Кенгаща Республикализ маориф вазирлиги, ўқув-методика бирлашмаси ва Қори-Ниёзий номидаги педагогика фанлари илмий тадқиқот институти адабиёт бўлимининг вакиллари ҳам иштирок этиб, дарслик ва мажмуанинг навбатдаги янги нашри қизгин муҳокама қилинди. Мен ҳам тортиниб-қимтиниб ўз мулоҳазаларимни баён этдим. Домла айтилган эътирозларга жавоб берар экан, мумтоз адабиётимиз, тарихимиз соҳасидаги билимдон муаллим, истеъдодли нотик, маданиятли мунаққид эканига иқрор бўлиб, ҳавас қилиб тингладим. Соҳанинг билимдон мутахассисларига билдирган қимматли фикрлари учун миннатдорчилик туйгуларини изҳор этар экан, домла ҳатто менга ҳам катта илтифот кўрсатиб: «Холидахон опа, - деб мурожаат қилди муҳарриятимиз бошлигига (худо раҳмат қилсин), - бу йигитчадан яхши муҳаррир чиқади, фикрлари мантиқли, ўсиб-унишига эътибор беринг, асранг», – дедилар.

Кейинчалик мен Самарқанд Давлат университетида уша даврнинг алломалари қатори буюк устоз Воҳид Абдулладан таҳсил олганимни, у кишининг энг суюкли шлгирдларидан бири эканлигимни билгач, Натан Муродович менга меҳр қўйдилар. Менинг

нашриёт соҳасидаги 45 йиллик фаолиятим ҳам домла билан қадрдонлашиб, дўстлашиб, ҳамфир, ҳамнафас бўлиб кетишимизга имкон яратди. Чунончи, мен домланинг нашрга тайёрланадиган деярли барча дарслклари, қўлланмалари, хрестоматияларига муҳаррирлик қилганман, у киши билан доим мулоқотда бўлганман. 1963 йилдан бошлаб республикамиздаги мен ишлайдиган «Ўқитувчи» нашриётида олий ўқув юртлари учун «Ўзбек адабиёти тарихи» номи билан уч йирик китобдан иборат дарслк нашр этила бошланди. Бу китобларнинг муаллифлари таниқли адабиётшунос ва педагоглар эди. Чунончи, биринчи китоб (46,0 б.т.) профессор Натан Маллаев қаламига мансуб бўлиб, у мумтоз адабиётимизнинг энг қадимги замонлардан то XVII асрчага бўлган даврни қамраб олган эди. Дарслк 1962 йилда нашр этилиб, домла ҳаётлиги даврида яна икки марта – 1965, 1976 йилларда қайта чоп қилинди. Дарслкнинг иккинчи китоби (24 б.т.) аллома, олим, академик Воҳид Абдулло қаламига мансуб бўлиб, у XVII асрнинг иккинчи ярмидан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни ўз ичига олган. Дарслк биринчи марта 1964 йилда эълон қилинди ва яна уч марта қайта нашр этилди. Дарслкнинг учинчи китобини профессор Гулом Каримов ёзган бўлиб, у XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг бошларигача бўлган даврни қамраб олади. Бу дарслк 1967 йилда нашрдан чиқди ва кейинчалик уч марта қайта босилди. Мен учун қувончли томони шундаки, ҳар уч дарслкка ҳам муҳаррирлик қилганман. Ижодий мулоқот жараёнида бу алломаларнинг инсоний сифатларини, маънавий оламини янада теранроқ билиб олдим, улар билан дўстлик ришталарим янада мустаҳкамланди, мумгоз адабиётимиз тарихига доир маълумотим анча кенгайди, муҳаррирлик малакам опди. Энг муҳими, бу уч дарслкнинг ўзбек адабиётшунослигида кашф этилган янги олам бўлганига, адабий ва илмий жамоатчилик томонидан гоятда эъзозланиб, юқори баҳо олғанига жонли гувоҳ бўлдим. Шу боис бу ноёб дарслклар ҳозиргача ҳам бебаҳо хазина сифатида қадрланиб, ўқитувчилар, талабалар учун мукаммал дарслк сифатида ёш авлоднинг камолотида олтин кўпприк ўрнини босиб келаёттанидан баҳтиёрман.

Устоз Натан Маллаев билан менинг ака-укалиқ, дўстлик муносабатларим йиллар ўтган сайн гоят чуқур илдиз отиб борди. Аввало домла менинг ҳам номзодлик диссертациямга илмий раҳбар бўлганлар. Мен нашриётда ишлаб туриб 1965 йилда сиртқи аспирантурага кириб, домла бошчилигидаги кафедрада илмий тадқиқот ишини давом эттирганман ва 1971 йил 6 июнда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти қошидаги илмий кенгашда филология фанлари номзоди деган илмий даражага сазовор бўлганман. Ана шу диссертацияни ёзиш жараёнида Натан муаллимнинг кўп инсоний фазилатларини кашф этганиман. Ўзларига гоят талабчан бўлган домла шогирдларидан ҳам шуни талаб этар, кўп манбалардан фойдаланишга, ўз тадқиқоти асосини машақкат билан

синчилаб ўрганишга даъват этар эди. Домланинг шогирдлари орасида ўша вақтлардаёқ 20 дан ортиқ номзодлик ва бир нечата докторлик уйвонига сазовор бўлганлари бор эди. Домла барча шогирдларга бирдай оталарча гамхўр, меҳрибон ва жонкуяр эдилар, айниқса, истеъодли, билимга ташна ёшлиарни кўз қорачигидай асрар, юрак ардогида эъзозлар эдилар. Мен ҳам домланинг ана шундай меҳр ва эъзозларига сазовор шогирди бўлганим билан фахрланаман. Лекин бундай муносабат тадқиқот ишимни енгил-елли ёзишга йўл бермаган. Эсимда, ҳар гал диссертация бобларини ўқиб чиққанларида, олам жаҳон вазифалар қўяр, қангча-қангча янги рисолаларни, китобларни яна кўриб чиқиши топширап эдилар. «Сиз нашриёт бош мұҳарририсиз, биздай мутахассис олимларнинг китобларини таҳрир қилиб, нашрга тайёрлаб юрган малакали ноширсиз. Ўзингиз ёзган иш ҳам ана шундай нуқсонсиз, мұкаммал бўлиши керак», - деб қайта-қайта ишлатар эдилар. Шу боис ҳам бирбиirimizning иссиқ-совугимиздан, шодлигу ташвишларимиздан муттасил хабардор бўлиб, умрарининг охиригача оиласий бордикелди қилиб юрганимиз. Аввало домла Тошкент Давлат педагогика институтида 1963 йилдан умрининг адогигача Ҳамдустлик давлатлари ҳалқлари адабиёти кафедраси мудири бўлиб хизмат қилғаи бўлса, менинг турмуш ўртобигим Маҳмудаҳон Обидова у киши билан ҳамнафас бўлиб ишлаган; аввал лаборант бўлган, кейин ўқитувчилик қилган; шу кафедрада номзодлик диссертациясини тайёрлаб ёқдаган. Шу институтнинг ўзбек адабиёти кафедрасида кўп йиллар дарс берган доцент Саломатхон Иброҳимова - домланинг турмуш ўртоги (худо раҳмат қилсин) ҳам Маҳмудаҳон билан қадрдан опа-сингил бўлиб, бизнинг оиласий яқинлигимизга малҳам бўлганлар. Саломатхон опа етук адабиётшунос олима, истеъодли педагог, кўплаб дарслик, қўлланма ва рисолаларнинг муаллифи бўлишилари баробарида мунис ва мулоим уй бекаси, меҳрибон она, меҳмондуст ва пазанада, хуштакаллуф аёл эдилар. Байрамларда, домла ва опанинг туғилган кунларида бу хонадонда меҳмонлар гавжум бўларди: кафедра аъзолари, шогирдлар, аспирантлар, қариндошлар меҳмонхонани тўлдириб, ҳурсандчилик қилганимизда Саломатхон опанинг қўли-қўлига тегмас эди: пазандалик, меҳмоннавозлик маҳоратини кўрсатиб, ҳаммага бирдай меҳр қўрини улашар эдилар. Бундай давраларда камина косагул бўлиб, жўшиб сайрап, кимдир шеърхонлик, бадиҳагўйлик қилас. Натан домла билан у кишининг кичик шогирди Файзулла Набиев жўравоз бўлиб мумтоз қўшиқлардан куйлашар эди. Дилхушлик, базм авжига чиқиб, вақт алламаҳал бўлганини ҳам сезмай қолар эдик.

Айниқса Самарқанд Давлат университетида ўқиган йилларимдаёқ қалбимдан чуқур ўрин олган ва Тошкентдаги бутун фаолиятимда отадай гамхўр ва меҳрибон устозим академик Воҳид Абдулло уйимизга меҳмон бўлиб келганларида хонадонимизда катта шодиёна бошланиб кетар эди. Чунки бу даврада албатта, устоз

Натан Маллаев, Саломатхон опа, Холида Сулаймоновна ва бир қанча маслақдош қадрдонлар йигилиб, домиллои қалои (аллома Воҳид Абдуллони шундай атар эдик)нинг ширинсухаң түхбатларидан баҳраманд бўлар эдик. Кейинги кунлари кўпинчада давра албатта, Натан муаллимнинг хонадонига кўчар, унда Воҳид Абдулло устозимизнинг яқин дўсти, зукко навоийшунос аллома Ҳамид Сулаймон ўз садоқатли рафиқалари Фозила Сулаймонова билан иштирок этар эдилар. Бундай меҳмондорчилик даврларида мумтоз адабиётимизнинг тарихимизнинг бу уч билимдони сүхбатларини, миллий шарқона гурунгларини эшлиши, мумтоз адабиёт вакиллари ижодидаги янги-янги кашфиётлардан хабардор булиш, ҳазил-мутойибаларни эшлиши менга кўп насиб этганлигидан баҳтиёрман.

Ана шундай меҳмондорчилардан бирида мен билан боғлиқ бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Устоз Воҳид Абдулло Америка сафаридан қайтгач, домла Натан Маллаевнинг уйида меҳмон бўлдилар. Даврада Ҳамид Сулаймон домла ва яна уч-тўрт меҳмон бор. Воҳид ака Америкада кўрган, билганларини, айниқса, мумтоз адабиёт вакилларининг қангчадан-қанча қадимий қўлёзма нусхалари кўз ҳорачигидай сақланаёттанини зўр завқ билан ҳикоя қилдилар. Мен давранинг косагули сифатида ора-орада меҳмонлар шаънига эзгу ниятлар айтиб, қадаҳлар олдириб турибман. Ҳамид Сулаймон домла ҳақида сўз айтганимда, у кишининг илмдаги катта хизматларини, айниқса, чет элларга бориб, Алишер Навоий ва бошқа алломаларнинг бир қанча қўлёзмаларининг микрофиълмларини олиб келганларини таъкидлаб, йирик гавдаларига шама қилиб: «Ана шундай заҳматкаш, девсифат алломамиз сог бўлсин, доим зафарга эришиб юрсинлар», - деб «девсифат» сўзига алоҳида ургу бериб, ният изҳор қилганимни биламан, бирдан ҳамма жимиб қолди, бирлаҳза сукунат чўқди, устозим Натан Маллаевнинг ранги докадек оқариб кетди. Кейин билсан, Ҳамид Сулаймон домла унча-мунча ҳазил-мутойибани, айниқса, ўзларидан ёш одамларнинг у кишининг полвон жуссасини таъкидлапларини ёқтиримайдиган, агар бирор жинларига ўтирумай қолса, бир умрга ўша одамни тан олмайдиган жиiddий олим бўлгани учун ҳамма жуда эҳтиёткорлик билан гаплашар экан. Шунда сукунатни домла Воҳид Абдуллаев бузиб, қаҳ-қаҳ урдилар-да: «Эй, тасанно, тулпор! Роса топиб айтгинг-да! Ҳамид домла қаламига, ақлу шуурига ва омилкорлигига боғлиқ гоят катта изланишларни, тадқиқотларни, кашфиётларни, ҳақиқатдан ҳам мўъжизалар яратса оладиган девдай кучи, матонати, бардоши билан амалга ошириб келаяпти. Мен ҳам, Натан ҳам шогирдимизнинг бу тилагини маъқуллаб, Сизнинг соглигингиз учун, Ҳамид афанди, қадаҳ кўтарамиз!» - деб ўтиришга қайта жон киритдилар. Ҳамид Сулаймон домла ҳам, менга хайриҳоҳона миннадорчилик билдирилар.

Кўп йиллик қадрдонлигимиз давомида домла Натан Маллаевнинг фозил, баркамол инсонга хос олийжаноб фазилатлар

соҳиби бўлганига гувоҳман. Устоз ҳар қандай шароитда ҳам, ҳалолпок, холис, инсофли, диёнатли, хоксор, беминнат, захматкаш олим, бирорвга ёмонликни раво кўрмайдиган беозор инсон бўлганлар, ҳою-ҳавасга, енгил ҳаёт кечиришга берилмаганлар, илмда, муаллимлик тажрибасида оз бўлса-да адолатсизликка, келишувчиликка бормаганлар, ўзига зиён қилаётганини билса ҳам тўтрилиқдан, ҳақгўйлиқдан қайтмаганлар. Шунинг учун бўлса керак, домланинг илмий мухолифлари юзма-юз туриб очиқ қаршилик қилишга юрак ютолмай, зидан иш қилар эдилар. Масалан, Н.Маллаевнинг 1963 йилда докторлик диссертациясини ёқлаганларида шундай нохолисликни кўрган эдим. Узбекистон Фанлар академиясининг бирлашган илмий кенгашида домла «Энг қадимги даврдан XVII асрغا бўлган ўзбек адабиёти тарихи» мавзууда докторлик диссертацияси ёқлади. Расмий оппонентлардан бошлаб деярли барча илмий кенгаш аъзолари илмий тадқиқот ишини кўкларга кўтариб мақтади, ўзбек адабиётшунослигида қашфиёт бўлганини таъкидланди. Бироқ ёпиқ овоз беришда аъзолар гаразлиқ қилиб, қарши овоз берди. Бу домла учун қанчалик оғир бўлмасин, ҳимоя шарафига тайёрланган зиёфат дастурхонига меҳмонларни чақиришга, тантанани кўнгилли ўтказишга сабр-бардошлари етди. Шу ўринда маслақдош дўстим, Узбекистон ҳалқ шоири Нормурод Назруллаевнинг қўйидаги тўртлигини эслагим келди:

Шундайлар бор: дунёни ҳам сендан қизганар,
Сувин иссанг, дарёни ҳам сендан қизганар,
Сочсин дейди фақат менга қуёш ўз нурин,
Нафас олсанг, ҳавони ҳам сендан қизганар.

Афсуски ҳаётда инсон шамойилида юрган, шундайлар ҳам бор. Бироқ устоз Натан Маллаев шундайлардан изтироб чекиб, ҳаётдан, ижоддан кўнгли совимади. Соглиги заифлашди, асаблар тарангланашди, лекин сабр-матонат билан, келажакка ишонч билан янги-янги изланишларга шўнгигиб кетиб, янги мавзуларда тадқиқотлар олиб борди, монографиялар, китоблар, дарслик ва қўлланмалар яратди. Ўрта мактаблар, олий ўқув юртлари учун ёзилиб, қайта-қайта нашр этилган «Ўзбек адабиёти тарихи» (1963-1978), «Абдулқосим Фирдавсий» (1962), «Улуғ шоир ва мутафаккир» (1969), «Навоий ижодининг ҳалқчил негизи» (1973), «Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти» (1974) каби ўнлаб тадқиқотлар ўзбек адабиёти тарихини яратишга, бойитишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Ниҳоят, 1978 йилда домла «Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти» мавзууда иккинчи марта филология фанлари доктори илмий даражаси учун ёзилган диссертацияни муваффақиятли ёқлади.

Устоддаги санаб адогига етиб бўлмайдиган олижаноб фазилатлар қаторида унинг гоят камтар, камсуқум, одий, меҳрибон, ишонувчан, дилкаш, очиқ қўл бўлганликларини таъкидламаслик мумкин эмас. Чунки, буни биз шогирдлари жуда яхши билар эдик. Ҳамма вақт шогирдларининг ҳолидан, иши ва ҳаётидан, хатти-

ҳаракатидан хабар олиб турар, ютуқларидан ҳурсанд бўлар оталарча мөхрибонлик кўрсатар эдилар. Байрамлар, тугилган кунлар ёки бошқа бир тадбирлар муносабати билан баҳоли қудрат совға-салом қилиб борсак, албатта икки-уч хисса ортиги билан қайтарар, ортиқча чиқимларни ёқтирумас эдилар. Фалакнинг гардиши билан 1980 йилларда Натан муаллим ва у кишининг суюкли шогирдлари Жалил ака Турсунов ва мен Кисловодск шаҳридаги «Ўзбекистон» санаторийсига дам олгани борганимиз. Иккала шогирд домлага хизмат қиласидиган имкон тугилди, деб ҳурсанд бўлдик. Лекин домла бунга йўл қўймадилар. Ресторанг кирамизми, театр томошаси кўрамизми, эккурсияларга борамизми - ҳамма жойда чиқимларга тенг шерик буладилар, баъзан ортиқча ҳаражатлар ҳам қиласидилар. Шу дам олиш даврида домланинг гоят соддаликлари, оддийликлари, табиат гўзалликларидан ёш боладай ҳурсанд бўлишлари, кўнгилли, дилкашликларини яна бир бор қашф этганимиз. Кисловодскийнинг қарагайзор ва арчазор хиёбонларида сайр этар эканмиз, мен чўнтағимдаги пистадан кафтимга олиб, дараҳтларда сакраб ўйнаб юрган олмаҳонларга узатсан, улар ҳеч ҳадиксирамай қўлимдаги писталарни чақар, сўнг елкаларимга, бошларимга сакрашиб чиқар эди. Домла эса бу маңзарадан завқланиб: «Қойил эй, Наримонбек, олмаҳонларни ҳам ўзингизга ром қилиб олдингиз», - деб майсалар устида юмалаб-юмалаб чақ-чақ отар, Жалил акам эса ҳазил-мутойибаларга мой қуиб, ҳурсандчилик алангасини ловиллатар эди. Хулса, бир ойлик дам олиш кўнгилдагидай ўтиб, кейинчалик кўп вақтлар давомида эслаб юрганимиз.

Мұхтарам устозим Натан Маллаев ҳаётининг сўнги йиллари бир оз армонли, аламли, гамли, оғирроқ бўлди. Аввало, домла бокира, вафдор, мөхру садоқатли жуфти ҳалоли Саломатхон опа ва фотодан кейин гоят ёлгизланиб, гарibu бенаво бўлиб қолди. Чунки бир умрлик маслақдоши, сирдоши, баҳти, гурури, гамхўр ва жонкуяр улфатидан айрилиш домла учун катта йўқотиш бўлди. Бу бир сабаб бўлса, иккинчидан, ҳаётда кўрган озорлар, адолатсизликлар, мунофиқликлар домлани анча букиб қўйди, умрини қисқартириди, оғир дардга чалинтириди ва ниҳоят, шафқатсиз ажал устозимизни багримиздан юлиб олиб кетди.

Халқимизда доно нақл бор: «Дараҳтнинг буйи басти йиқилганда, одамнинг кимлиги ўлганда билинади». Бу аччиқ ҳақиқатни устозим Натан Маллаев пок руҳларини эслаеттган дамларда дилимга келганига сабаб шуки, домла бутун умрини республикамиизда халқ таълимини, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришга, адабиётшуносликда ўз мактабини яратишга баҳшида этди. Домладан кўплаб китоблар, дарсликлар, тадқиқоти ниҳоясига етган қўллэзмалар қолди. Домла раҳнамолигида етишиб, ҳозир илм-фангга хизмат қиласидан кўплаб шогирдлар қолди. Солиқ фарзандлар - ўқимишли, илмли Любомир ва Наргизахонлар қолди. Демак устозимизнинг номи ҳеч қачон учмайди. Йиллар ўтган сайин

маорифда, илм-фанда, ҳаётда, шогирдлар қалбидә мұхтарам алломайи дониш бўлиб яшаб қоладилар.

Т.МИРЗАЕВ,
М.ЖҮРАЕВ

ФОЛЬКЛОР ВА ЁЗМА АДАБИЁТ МУНОСАБАТЛАРИНИ
ҮРГАНИШЦА
НАТАН МАЛЛАЕВНИНГ ҮРНИ

Маълумки, фольклор билан ёзма адабиётнинг ўзаро таъсири ва алоқалари ўзига хос бадий анъана бўлиб, узоқ тарихий илдизга эга. Зеро, ёзма адабиёт ҳалқ бадий тафаккурининг қадимий анъаналари бағрида юзага келиб, камол топган. Ёзма адабиёт билан ҳалқ оғзаки ижоди ўртасидаги ўзаро бадий-эстетик алоқадорликнинг сарчашмалари аждодларимиз поэтик тафаккури тараққиётининг энг қадимги даврларига бориб тақалади. Фольклор асрлар давомида ёзма адабиёт бадий такомилини белгилайдиган асосий поэтик омиллардан бири бўлиб келган. Ҳар бир давр адабиёти ҳалқ оғзаки ижодига ўз бадий нигоҳи билан кўз ташлаб, ўз поэтик мақсадига мувофиқ равишда ундан ижодий озиқланган. Шунинг учун ҳам ўзбек ҳалқ оғзаки ижодининг ёзма адабий анъаналарнинг юзага келиши ва тадрижий ривожидаги үрни, ижодкорнинг фольклордан ижодий фойдаланишдаги бадий маҳорати ва фольклоризмларнинг асар матнидаги поэтик вазифаларини илмий тадқиқ этиш бадий тафаккур тараққиётини белгилайдиган етакчи эстетик қонуниятларни ойдинлаштириш имконини беради.

Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати масаласи ўзбек адабиётшунослигида анча жиҳдий тадқиқ этилган мавзулар. Айниқса, ҳалқ оғзаки поэтик ижодининг мумтоз адабиёт бадииятида туттан үрни Юсуф Ҳос Ҳожиб, Атоий, Гадоий, Лутфий, Амирий, Яқиний, Алишер Навоий, Бобур, Муқимий, Фурқат, Огаий каби беназир истеъодд соҳибларининг фольклорга муносабати, бу шоирлар асарларида қайд қилинган фольклоризмларнинг поэтик табиати, уларнинг ҳалқона бадий тасвир воситалари ва поэтик тимсоллардан фойдаланишдаги ўзига хос ижодий маҳоратини ўрганиш борасида муайян ютуқларга эришилганлигини қайд қилиш ўринлиди. Ана шундай илмий изланишлар силсиласида фольклорнинг ижодкор бадий услуби, унинг поэтик тафаккур олами ва эстетик қарашлари тизимини шакллантиришдаги үрнини буюк сўз устаси Алишер Навоий ижодиёти мисолида гоят кенг кўламда теран тадқиқ этган йирик адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Натан Маллаевнинг илмий асарлари алоҳида мұхим ўрин тутади.

Профессор Н. Маллаев ўзбек мумтоз адабиётининг гултожи ҳисобланган Алишер Навоий ижодиётининг халқчил негизин ташкил этган фольклор анъаналарини, шоирнинг асрлар давомид шаклланган оғзаки бадиий қадриятлардан ижодий фойдаланишдан ўзига хос поэтик маҳорати ва бадиий иктидиорини теран тадқиқ этга олимдир. У ўзининг қатор илмий мақолалари ва китобларида Алишер Навоий ва халқ ижодиёти масаласининг ўрганишиш тарихи шоирнинг фольклор, халқ санъати ва удумларига бўлган муносабати шоир асарларида этнографик деталлар ва халқ анъаналаринин бадиий акс эттирилиши, қадимий мифологик қарашлар асосид шаклланган асотирий образларнинг шоир асарларидағи бадиий талқинлари каби масалаларни ҳар томонлама ёритиб берган.¹

Натан Муродович Маллаев нафақат ўзбек мумтоз адабиётинин балки Шарқ халқлари адабиёти ва фольклорининг қадими анъаналарини яхши билган, бадиий матнни филологик нуқта назардан теран таҳлил қила оладиган ва кенг кўламли билимга эг бўлган йирик адабиётшунос олим эди. У ўз илмий фаолиятинин асосий қисмини халқ оғзаки бадиий ижоди анъаналарининг Алишер Навоий ижодиётидаги поэтик ўрни ҳамда улуғ шоир асарларинин тарихий-фольклорий жараёнга кўрсатган таъсири масаласини илми тадқиқ этишга багишлади.

Маълумки, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати кен қамровли мавзу бўлиб, бунда шоирларнинг халқ оғзаки бадиий ижоди сюжетлари, мотив, поэтик тимсол ва образларидан ижоди фойдаланиш маҳоратини ўрганиш биринчи йўналишни, муайян сўустаси асарларининг бевосита халқ оғзаки ижодиётига таъсири яъни ёзма адабиёт намуналарининг сюжети асосида хал варианtlарининг юзага келиши масаласи эса иккинчи мавз қатламини ташкил этди. Н. Маллаевнинг ана шу масалаг ёндошувида ҳам ўзига хослик кўзга ташланади. Фольклорни шоир ижодининг халқчиллигини таъминлаган асосий омил сифатид тадқиқ этган олим фольклоризмларнинг бадиий матндаги вазифалари, шоирнинг ўз бадиий ниятини амалга оширишда халқ ижодиётидан фойдаланишдаги поэтик маҳорати, бадиий қадриятларнинг фольклордаги замини, Навоий асарлари, хусусан, «Ҳамса» достонларининг ўзбек халқ ижодиёти эпик жанрларининг, сюжет тизимининг тараққиётига кўрсатган ижодий таъсири ҳамда Алишер Навоий образининг фольклордаги бадиий талқини каби

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий халқ поэтик ижодиётида // Низомий номидаги ТДГИ илмий асарлари. 99-китоб. Т., 1972, 46-72 б.; Яна ўша «Фарҳод ва Ширин» халқ афсонаси ва эртакларида // Ўша тўплам, 164-174 бетлар; Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Т., 1973; Яна ўша. Навоий асарларида этнографик маълумотлар // Адабий мерос, 1973 . №3. 93- 102 бетлар; Яна ўша. «Фарҳод ва Ширин»нинг Умар Боқий томонидан ишланган халқ китоби варианти // Адабий мерос, 1973, №3, 135-147-бетлар; Яна ўша. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т., 1974; Навоий ва космогоник асотирилар // Гулистон, 1976, №5, 14-15-бетлар; Яна ўша. Алишер Навоий ва народное творчество. АДД. Т., 1978; Яна ўша. Барҳаёт чашмадан. Т., 1984; Яна ўша. «Ҳамса» ва фольклор // Шарқ юлдузи, 1985, №10, 178-182-бетлар.

масалаларни яхлит ҳолда ўрганиб, ўзбек адабиётшунослигини муҳим илмий-назарий хуласалар билан бойиттган.

Аввало шуни қайд қилиш керакки, олим ўз асарларида «*халқ ижодиёти*» тушунчасини кенг маънода қўллайди. Яъни у фольклор ва ёзма адабиёт муносабати деганда халқ оғзаки бадиий ижоди, анъанавий маросим ва удумлар, мифология ва халқ қараплари, этнографик маълумотлар, халқ ҳунармандчилиги ва амалий санъати, меъморчилик, ҳаттотлик, мусиқанинг бадиий ижодга таъсирини назарда тутади. Бу эса тадқиқотчига улуғ шоир бадиий оламининг турфа жилолари замирида мужассамлашган халқона поэтик чизгиларнинг моҳиятини чуқур таҳдил қила олиш имконини берган.

Халқимиз бетакрор ижодий салоҳиятини юксак қадрлаган Алишер Навоий ўз даври фольклорининг деярли барча жанрларига оид қадриятлардан самарали фойдаланган. Шу боис шоир асарларини ўқиш жараёнида XV аср ўзбек фольклорининг жанрлар тизимига доир қизиқарли маълумотларни билиб олиш мумкин. Натан Маллаевнинг аниқлашибча, Алишер Навоий *афсона*, *қисса*, *ривоят*, *эртак*, *ҳикоят*, *достон*, *улуг ир*, *аёлгу*, *қўшиқ*, *суруд*, *ўзмог*, *чанг* сингари атамаларни кўп қўллаган ва «Мезон-ул авзон»да нозиктабъ тадқиқотчи сифатида бир қатор назмий жанрларга муҳтасар илмий изоҳдар ҳам биттган¹. Унинг асарларида *ровий*, *ривоятчи*, *қиссанагай*, *қиссанахон*, *қиссасоз*, *қиссанардоz*, *гўйанда*, *йирор*, *ўзон* каби атамаларнинг келтирилганлиги ҳам шоир халқ оғзаки ижоди ижрочилиги билан бевосита таниш бўлганлиги ва уларнинг тингловчиларни бамисоли оҳанграбодек ўзига ром этувчи бадиий маҳоратини теран таҳдил қилганлигини кўрсатади. Натан Маллаев Алишер Навоий асарларида қайд қилинган бу маълумотлар асосида ўзбек фольклори жанрларининг тарихий тараққиёти, айрим жанрларнинг генезиси ва бадиий такомили босқичлари хусусида фикр юритган.

«Турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн билан ясад, мажолисда айтиш»ларини қайд қилган, шоир ўзбек маросим фольклорида *чинга* деб аталган қўшиқ тури мавжудлиги хусусида қўйидаги қимматли маълумотларни баён қилган: «яна чингадурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсариҳи матвии мавқуф баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар»².

Бизнингча, «чинга»нинг «ҳеч вазн била рост келмайдиган навъи» шоир никоҳ тўйи маросимида анъанавий тарзда ижро этилган халқ қўшиқларини назарда тутган. Профессор Натан Маллаевнинг фикрича, «чанг – халқ шеърияти, маросим қўшиқларининг энг

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т. 1024, № 607.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тилими. Б. Жонсон (2004)

8604

қадимий турларидан бири бўлиб», ҳозирги ўзбек фольклоридаги «ёр-ёр» жанрига тўгри келади¹. Ҳақиқатан ҳам, Навоийнинг *чинга* ва *чанги* қўшиғида «ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар» деган қайдномаси ва ўрнак тарзида келтирган мисралар ана шу фикр тўгрилигини кўрсатади. «Садди Искандарий»да тўй лавҳасини тасвирлаган шоирнинг қўйидаги мисралари эса юқоридаги фикрни янада ойдинлаштиради:

Муганий тузуб чанги вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг
Десанг сенки: жон қардошим, ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуг бошим, ёр-ёр!
Навоий, чу сарманзилинг Чингадур
Сурудуң даги сур аро чангадур².

Бизнингча, XV асрда *чанги* ва *чинга* атамаси никоҳ тўйи маросими таркибиغا кирадиган анъанавий удумлардан бири маъносида қўлланган. Бу удум ўзбек халқ никоҳ тўйи маросими тизимида XX асрга қадар сақланиб қолганлигини этнофольклористик ва лингвистик кузатишлар натижасида аниқланган. Музайяна Алавиянинг ёзишича, «Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманидаги Сижжак қишлоғида қиз тўйига хабар қилаётгандаридан «Ҳабибаникига чинкага боринглар!» - деб қиз ўлтиришга чақирап эканлар. Унда уйин, қўшиқ бўлар экан. Наманган вилояти, Чуст тумани, қишлоғида Каркидон қиз узатарада қизнинг отаси фотиҳа бергандан кейин «ёр-ёр» бошланади. Қизнинг ўртага қўйиб ёр-ёр айтишни «қиз чинкага ўлтириди ёки чинка бошланади», - дер эканлар. Тошкентда хатна тўйида болани маст қилиб кўпчилик айтадиган қўшиқни Холпошша Қосимахонова «Бўлақолинглар, йигитлар чинка айтиб келяпти», - дейди. Пскентда тўйда ёқиш учун тўнка қўйганни чинка дер эканлар. Чимкентда чинка ўтил тўйларида айтилар экан³.

Сайрам туманидаги Қорамурт қишлоғида эса бу удум *чийна* номи билан қайд қилинган⁴. Қорамуртликлар одатига кўра, тўйларда аёлларнинг гулхан ёқиб, унинг атрофида қўшиқ айтиш удуми *чийна* деб юритилган:

Лапарчилар йигилиб *чийна* қилур,
Ёмон одам ҳар гапни гина қилур
Яхши одам ўйнаб-кулиб кечирур,
Ёмон одам қон-зардоб ичирур⁵.

Назаримизда, *чинка* (*чанги*, *чийна*) айтиш удумининг тарихий асослари қадимий бўлиб, туркий халқлар фольклори тараққиётининг илк босқичларига дахлдордир. В.В.Радлов лугатида бу сўзнинг *чинга*

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ижодиётининг халқиши негизи. Т.: 1980, 127-бет.

² Ўзбек адабиёти бўstonи. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.: 1991, 352-353 бетлар.

³ Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Т.: 1974, 43-бет.

⁴ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўтуз лаъжаси. Т.: 1978, 136-137 бетлар.

⁵ Ой оидида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: М.Жўраев. Т.: 2000, 125-бет.

иңакли қайд қилинган ва унинг маъноси «тўй маросимида чапак чалиб қушиқ айтиш удуми» деб изоҳланган¹. Зоро, Натан Маллаев туюқ жанрининг илдизлари қадимги ҳалқ ижоди ёдгорликларига бориб тақалишини далиллаш мақсадида чўлим татарлари лаҳжасида «тўртлик шаклидаги ҳалқ қўшиги» маъносида қўлланиладиган чынг лексемаси мавжудлигини қайд қилганки², биз ушбу маълумотга суюнган ҳолда чинка (чанг) атамасининг этимологик асоси ана шу сўз билан муштарак лисоний негизга эгадир, деб ҳисоблаймиз.

Алишер Навоий асарлари юксак бадиий қадрият намунаси бўлиши билан бир қаторда, ҳалқимизнинг этногенези, этнографияси ва этномикаси жиҳатидан ҳам жуда қимматли тарихий-этнографик манба ҳамдир. Буни биринчилардан бўлиб асослаб берган Н.Маллаев «юлдузек сочилиб ётган» этнографик далилларни жамлаб, таҳлил қилди ва ҳалқимизнинг XV асрдаги тарихи, урф-одатлари, расм-руслари, маросим ва эътиқодий ишончлари ҳақидаги қимматли маълумотларни аниқлашга муваффақ бўлди. Маълум бўлишича, Алишер Навоий асарларида қўнғирот, қиёт, барлос, уйгур, арлот, тархон, чули, жалойир, бойир, қовчин, огар, билгут, сұлдуз, қипчок, турк каби ўзбек ургуларининг номи тилга олинган.

Шоир асарларида аждодларимизнинг қадимий удумлари ва урф-одатларига доир маълумотларни кўп учратамиз. Ҳусусан, «Садди Искандарий»да миллий маънавиятимизнинг гултожи ҳисобланган наврўз байрами шундай васф этилган:

Гулу сабза айёмида бўлди тўй,
Бўлуб гулшан ойин била шаҳру кўй
Аёқчи, кетур жомни лаб-балаб!
Ки тўй ўлди айёми айшу тараф!
Ки бу сур эрур оламафрўз ҳам,
Ҳусусан эрур фасли Наврўз ҳам³.

Ҳалқимизнинг қадимий удумига кўра, наврўз арафасида маҳсус жойга етти хил дошли экинни экишган ва ана шу доналарни майсасига қараб, келаётган янги йил ҳосилининг чўги чамалангтан. Йилбоши байрами катта шодиёна ва хурсандчилик билан кутиб олинса, йил баракали ва хайрли келади деб, умид қилганлар. Шу боис ҳалқ орагидо «Қаттиқ қиши аёзида, яхши йил наврўзидан маълум» деган мақол ҳам яратилган. Алишер Навоий ўзининг «Садди Искандарий» достонидо сulton Ҳусайн Байқаронинг яхши сифатларини баён қиласи, ани шу ҳалқона ҳикматдан фойдаланиб, йилнинг яхши-ёмон оғлини баҳорининг келишидан маълум бўлгани каби, эл ҳам бу шаҳнодлиниг оламни ёритувчи чеҳрасидан умидвордир деган мотивони қуйидагича ифодалаган:

Адаб таҳтининг меҳри афлоки ул,
Ҳаё баҳрининг гавҳари поки ул

¹ Радлов Н.В. Опыт грамматики тюркских наречий. Т.: 3, ч. 2. СПб., 1905. С. 2117-2118.

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиётин. Т.: 1974, 75-бет.

³ Чархидарийн бўғини Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.: 1991, 352-бет.

Кичик ёшлиқ, аммо улуг қадрлик,
Ҳилолидан маълум ўлуб бадрлик,
Улус чеҳраи оламафрўзидин,
«Билур йил келишини Наврўзидин»¹.

Ўз асарларида ҳалқнинг анъанавий маросимлари ва удумларига кенг ўрин берган «шоир ўз қаҳрамонларининг тўйи ёки азасини яшаган мұхити одатлари таҳлитида баён этади, уларни замонаси билан ҳамнафас қиласди»².

Агар Алишер Навоий асарларининг поэтик асосларини ҳалқ оғзаки бадий ижодиёти билан қиёслаб, таҳдил қиласидан бўлсак, буюк шоир ҳалқ асотирлари, афсона, ривоят ва нақллари, латифа, эртак, қисса ва достонлари сюжетидан, фольклор мотивлари, образлар силсиласи ва бадий-услубий воситаларидан гоят ке кўлямда баҳраманд. бўлганлигига ишонч ҳосил қиласиз. Шоир бадииятининг эстетик манбалари бевосита ҳалқ ижодиётида мужассамлашганлигини илмий асослаб берган Натан Маллаев Алишер Навоий яратган қаҳрамонларни ҳам мифологик, афсонавий, ярим тарихий ва тарихий шахслар образига бўлиб таснифлаган. Олимнинг мифологик образлар талқинига доир мулоҳазалари, айниқса, қизиқарлидир.

Маълумки, қадимги мифологик тасаввурлар ва эътиқодий инончлар силсиласи ҳалқимиз бадий тафаккурининг сарчашмаси бўлиб, бу улкан қадриятлар тизимининг эпик анъаналари ёзма адабиёт тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатган. Мифологиянинг ўзбек мумтоз адабиёти поэтикасидаги бадий ўрнини белгилашда улут шоир Алишер Навоий асарларидаги мифологемаларни таҳдил қилиш мұхим назарий аҳамиятта эга. Н. Маллаев фольклор анъаналарининг Алишер Навоий ижодиётидаги бадий ўрнини ўрганишда шоирнинг мифологияга муносабатини ёритишга алоҳида эътибор берганлигининг боиси ҳам ана шунда. У «Алишер Навоий ва мифология» мавзусини ёритишга киришар экан, ўзбек адабиётшунослиги учун жуда мұхим аҳамиятта молик бўлган бир назарий қарашни баён қилиб, «Бадий ижодиётнинг энг қадимги тур ва жанрларидан бири асотир-мифдир»³, - деб ёзади. Бу фикр ўзбек фольклоршунослигидаги баҳсли муаммолардан бири - мифнинг фольклорга даҳлдорлиги масаласини ойдинлаштиришда мұхим илмий қимматга эга. Чунки фольклоршуносликда мифларни ҳалқ оғзаки ижоди намунаси сифатида баҳолаш керакми ёки йўқми деган саволга ҳалигача узил-кесил жавоб берилмаган.

Хусусан, К.Имомов миф ва оғзаки ҳикоя жанрларини эпик турнинг нақлий асарлари сирасига киритган бўлса⁴, Т. Мирзаев ва О. Сафаровлар мифни «фольклорнинг энг қадимий жанрларидан

¹ «Садди Искандарий», 478-бет.

² Маллаев Н.Навоий ижодиётининг ҳалқчил негизи. Т., 1980, 58-бет.

³ Маллаев Н. Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти. Т., 1974, 90-бет.

⁴ Имомов К. Ўзбек ҳалқ прозаси. Т., 1981, 7-бет.

бири» деб ҳисоблайдилар¹. Ушбу сатрлар муаллифларидан бири М.Жураевнинг таснифига кўра, миф ўзбек фольклорининг «маърифий наср» туркумiga мансуб эпик жанрлардан биридир². Хоразм эртакларининг халқ насли жанрлари таркибидаги ўринини тадқиқ этган Ж.Юсупов эса асотирларни «нақлий жанрлар» қаторига кўшади³.

Шунингдек, мифнинг халқ оғзаки ижоди намунаси эканлиги туркӣ фольклоршуносликда ҳам эътироф этилган⁴.

Мифни фольклор жанри эмас деб ҳисоблайдиган олимлар эса миф бадиий ижод намунаси эмас, балки олам ҳақидаги қадимги тасаввурлар йигиндишидир деган қарашга асосланадилар. Ҳусусан, Б.Саримсоқовнинг ёзишича, «миф оғзаки яратилиб, унда ҳам вариативлик, анонимлик мавжуд бўлса ҳам, бироқ яхлат олинганда, миф фольклор жанри бўломайди. Чунки у воқеаликнинг бадиий тарзда акс эттирмайди... Чунки миф, умуман, мифология борлиқ ҳақидаги қадимги инсоннинг бадиий ижоди эмас, аксинча, изчил системага солинган тасаввурлар йигиндишидир»⁵.

Мифнинг қадимги ишонч ва тасаввурлар тизими сифатидаги талқини бошқа олимларнинг асарларида ҳам учрайди⁶.

Бизнингча, миф инсоният томонидан яратилган энг кўҳна ишонч-эътиқодлар мажмуи бўлиб, унинг асосий моҳияти қадимги одамнинг олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурларини ифодалашга қаратилган. Ибтидоий одамнинг дастлабки тасаввурлари асосида оламдаги моддий мавжудликнинг ибтидоси ва ер юзида ҳаётнинг пайдо бўлишини туштутирувчи, наботот ва ҳайвонот дунёсининг юзага келиши, само ёритқичлари, хаёлий қаҳрамонлар ва ибтидоий маросимлар тўғрисидаги мифлар келиб чиқсан. Бошқача қилиб айтганда, қадимги одам тасаввурларини ўзида акс эттирган, жамлаган, бошқаларга намойиш этилган ёки ҳикоя қилиб берилган инончлар туркуми мифлардир. Тарихий-фольклорий жараённинг бугунги ҳолатида миф ўзининг жанр ҳусусиятларини тўла сақлаб қолган фольклор асари сифатида етиб келган эмас, албатта. Аммо мифологик тасаввурлар шаклланган қадимги даврларда миф сўзи воситасида баён қилинган, яъни муайян эътиқодий ишонч ижрочи томонидан оғзаки йўсинда ҳикоя қилиб, айтиб берилган бўлиши

¹ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т., 1990, 90-бет.

² Жураев М. Ўзбек халқ самовий афсаналарининг тарихий асослари. Докторлик диссертациясининг автoreферати. Т., 1996, 11-бет.

³ Юсупов Ж. Хоразм эртакларининг генезиси, асосий ҳусусиятлари ва поэтикаси. Докторлик диссертациясининг автoreферати. Т., 1999, 10-бет.

⁴ Баймырадов А. Туркмен фольклор прозасынын тарыхи эволюциясы. Ашхабад. 1982. 10-33-бетлар; Каскабасов С.А. Казахская несказочная проза. Алматы, 1990, С. 74-110. Набиев А. Амирбайжан мифлари // Сеҳрлар сунбуллар (мифлар). Б., 1990, 3-6-сан.

⁵ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Т.: 1981, 103-бет.

⁶ Напиев С. Азарбаевчан афсаналаринин ојренилмаси. Б.: 1985, 11-12-саҳ Ergun M.Turk dunyasi o‘qishi-letininde degisine motif. Ankara. 1997, s 46-47

керак. Миф оғзаки йўсинда яратилиб, ижро этилганлиги, ҳалқ орасида турли хил варианларда оммалашганлиги ва анонимик хусусиятига эгалиги ҳам уни ўзбек фольклорининг жанрлар силсиласида тарихан мавжуд бўлган эпик жанр намунаси деб баҳолашга асос бўла олади. Зоро, профессор Натан Маллаевнинг «миф – бадиий ижоднинг энг қадимги жанрларидан бири» деган фикри ҳам ушбу хуносани тасдиқловчи муҳим илмий далилдир.

Алишер Навоий асарларида мифологемаларни уч гуруҳга ажратиб таҳмил қилган Натан Маллаев *Қаюмарс, Ҳўшант, Таҳмурас, Жамшид, Исо-Масиҳ, Қақнус, Самандар* образлари тимсолида мужассамлашган эзгулик мифлари, *дев, аждар, яъжуҷ ва маъжуж* каби ёвузлик рамзига айланган хаёлий персонажлар ҳақидаги асотирлар, шунингдек, осмон ёритқичлари тўгрисидаги космогоник мифларнинг шоир асарларида поэтик моҳиятига доир теран мулоҳазаларни баён этган. Уз илмий кузатишлари асосида Алишер Навоий мифологик сюжет, образ ва деталлардан фойдаланища ҳаётйлик билан ҳаёлийлик уйдирмани, ҳақиқат билан афсонани юксак маҳорат билан уйгунлаштира олганлигини бой фактик материаллар асосида далиллашга эришган.

Профессор Натан Маллаев «Хамса» қаҳрамонларининг фольклордаги заминига доир илмий изланишлар олиб бориб, Навоий достонлари сюжетининг эпик асоси бевосита ҳалқ ижодиётига бориб тақалишини аниқлаган. Чиндан ҳам шоир достонларида тасвиirlанган воқелик, айрим образ ва бадиий деталлар талқини, асар композициясини ташкил этувчи асосий мотивлар тизими ҳалқ достонларига ҳос эпик анъанага жуда яқинидир.

Фольклор ва ёзма адабиёт ўртасидаги ижодий алоқалар тизимида жанрлараро муносабатлар алоҳида ўрин тутади. Натан Маллаев ана шу долзарб масалани Алишер Навоий ҳикояларининг Яқин ва Ўрта Шарқ ҳалқ адабиётида маҳқур бўлган анъанавий сюжетлар билан боғлиқ жиҳатларини ёритиш асосида тадқиқ этган. Маълумки, Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр», «Садди Искандарий», «Лисонут-тайр», «Сабъаи сайёр», «Маҳбубул-қулуб», «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Насойимул-муҳаббат» каби асарларида икки юздан зиёд ҳикоя мавжуд¹. Бу ҳикоялар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, гоявий-бадиий хусусиятларига кўра ҳалқ оғзаки ижодиётидаги ҳикоят ва ривоятлар билан уйгунлашиб кетади. Луқмон, Ҳотами Той, Нӯширвони Одил ҳақидаги ҳикояларнинг манбалари Шарқ ҳалқлари адабиёти ва фольклори, шунингдек, қадимги манбаларга бориб тақалади. Зоро ўзбек ҳалқ оғзаки ижодида ҳам Луқмони ҳаким ва Ҳотами Той тўгрисида эртак, афсона, нақл ва ривоятлар бор. Айрим жойларда Луқмони ҳаким табибларнинг афсонавий ҳомийси сифатида тасаввур қилинганлиги учун ҳалқимизнинг анъанавий айтим-олқишиларида ҳам

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти. Т.: 1974, 185-бет.

Бу мифологик персонаж номи тилга олинади. Натан Маллаевнинг бу борадаги илмий кузатишлари келгусида ўзбек мумтоз адабиёти намояндалари асарларидағи ҳикояларни халқ оғзаки бадиий ижодиёти билан бевосита боллиқликда тадқиқ этиш зарурлигини кўрсатади.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти масаласини ўрганишда шоир ҳақидағи фольклор асарлари, хусусан, тарихий ривоятларнинг яратилиши, манбалари, сюжет тизими, мотив ва персонажлар талқини масаласига ҳам алоҳида эътиборни қаратмоқ лозим бўлади. Бинобарин, ривоят ҳаётий воқеликни реал акс эттирувчи фольклор жанри бўлиб ўттан воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилинади. Ўзбек фольклорида Беруний, Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Улугбек, Алишер Навоий, Бобур, Мағраб, Абдуллахон, Нодира каби улуг сиймоларнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида нақл қилувчи хилма-хил ривоятлар тўқилган. Бундай ривоятларнинг илк манбаи муайян тарихий шахс ҳаётлик пайтида халқ орасида яратилган дастлабки оғзаки ҳикоялар бўлиб, даврлар ўтиши билан ўз тарихий заминидан узилган бундай ҳикоялар сюжетининг анъанавий эпик мотивлар билан бойитилиши натижасида ривоятлар келиб чиқдан. Шу боис тарихий-адабий манбаларга киритилган ривоят, латифа ва ҳикояларда тарихий шахслар сиймоси реал тасвиirlанган бўлса, кейинчалик (масалан, XX асрда) ёзиб олинган тарихий ривоятларда эпик талқин етакчилик қилиши кўзга ташланади. Бу эса тарихий ривоятларнинг фольклор асари сифатидаги ўзига хос хусусиятлари, сюжет силсиласининг шаклланиш босқичлари ва бадиий ривожи, образлар тизимининг поэтик табиатини кенг кўламда тадқиқ этиш лозимлигини кўрсатади.

Натан Маллаев Алишер Навоий образининг яратилиш тарихи ва эпик талқинини Восифий, Хондамир асарларида келтирилган латифа ва нақллар, шунингдек, ўзбек, туркман ва тожик фольклорида қайд қилинган тарихий ривоятлар асосида таҳлил қилиб, муҳим назарий хуносаларга келган. Навоий ҳақидағи халқ ривоятларида тарихий маълумотлар бадиий тўқима билан бирлашиб кетган бўлиб, эпик талқин реал ҳаётий воқелиқдан устиворлик қиласди. Бу ҳодисанинг моҳияти хусусида олим шундай ёзади.

Шу ўринда қайд қилиш жоизки, ўтган асрнинг 60-80-йилларида Алишер Навоий ҳақидағи халқ насли намуналари «афсона» сифатида баҳоланиб келган эди. Н.Маллаев ҳам фольклоршуносликдаги ана шу анъанага асосланиб, Навоий тўғрисидаги фольклор асарларининг жанр мансубиятини белгилашда «афсона» атамасидан фойдаланган. Ҳозирги илмий қарашларга кўра воқеликни ҳаётий уйдирмалар воситасида реал акс эттирувчи, тарихий ҳақиқат ва аниқ этнографик далиларга асосланувчи ҳамда ҳаётда бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларни ифодалайдиган эпик асарда *тарихий ривоят* сифатида талқин қилинмоқда. Шу боис, Алишер Навоий ҳақидағи фольклор асарларини ҳам афсона ёки

Эртак деб эмас, балки тарихий шахслар түгрисидаги ҳалқ ривоятлари тарзида баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, профессор Натан Маллевнинг илмий асарлари фольклор ва ёзма адабиёт муносабати масаласининг изчил тадқиқ этишининг ёрқин намунаси сифатида бугунги кунда ҳам муҳим назарий қимматга эга.

ҲАБДУЛЛАЕВ

ХАЛҚ КИТОБЛАРИ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Фан тирихида муайян илмнинг тури қирраларини пухта билган, утқир зеҳни ва иқтидори билан алоҳида ажралиб турган алломалар үнчалик кўп эмас. Натан Маллаев шундай алломалардан бири бўлиб, атоқли адабиётшунос, ҳалол инсон., талабчан ва меҳрибон устоз ҳамда зукко мураббий сифатида ўзидан эзгу ном, бой илмий мерос қолдири. Унинг илмий фаолият доираси ва фикр қамрови ниҳоятда кенг эди. Устоз асосан адабиёт тарихи, адабий назарий қарашлар муаммолари билан шугулланган бўлса ҳам, кени маънодаги ҳалқ ижодиётининг, унинг таркибий қисми-поэтик оғзаки ижоднинг, умуман, Шарқ ҳалқлари адабиётининг билимдоиларида бири эди. Натан Муродович тадқиқотлари сирасида алоҳида ўринни ҳалқ китоблари муаммоси эгаллайди. Тўгри, 70-йилларгача ўзбек адабиётшунослигига ҳалқ китоблари хусусида айrim мақолалар қайдлар мавжуд бўлсада, бу масалани кенг кўламда атрофлича илмий асосда ёритган ва ҳалқ китобларининг бадиий – эстетик қимматини холисона баҳолаган олим Натан Маллаев бўлди. Чунончи, у ўзинин «Ўзбек адабиёти тарихи», «Навоий ижодининг ҳалқчил негизи» каб асарларида бу масалага қисман тўхтаган бўлса, «Алишер Навоий в ҳалқ ижодиёти» номли йирик тадқиқотида (1974) уни чуқур таҳли этди.

Маълумки, ўзбек адабиёти бўstonида «ҳалқ китоблари» ном билан аталувчи асарлар анчагина. Улар, бир томондан, фольклор асарлари, иккинчи томондан, ёзма адабиёт намуналари билан алоқадор бўлиб, бадиий ижоднинг бу икки соҳасини боғловч «куприк»дир. Шундай экан, ҳалқ китобларининг ўзига ҳисбали хусусиятлари, бадиий тафаккур силсиласидаги ўрни қандай? Натан Маллаев ўзбек шоирлари, хусусан, Алишер Навоий «Хамса»сида достонларнинг ижодий тарихи, оммалашуви ҳамда ҳалқ насиҳатини намуналарининг тадрижий такомили асосида бундай хусусиятларни аниклади. Жумладан, ҳалқ китоблари адабиётшунослик фольклоршуносликнинг обьекти бўлиб, оғзаки ва ёзма адабиёт асарларини қайта ишлаш, бадиий сайдаллаш натижасида вужу, келишини таъкидлайди. Шунингдек, у бошқа тадқиқотчиларни фарқли ӯлароқ, ҳалқ китобларининг икки жиҳатига ургу беради:

1)уларнинг адабий алоқаларининг бир шакли эканлиги;

2) маҳаллий – миллий адабиёт намуналарини варианташуви ва оммалашуви воситаси эканлиги. Биринчи йўналиш намунаси сифатида ҳинд, форс-тожик, араб адабиётлари материаллари асосида яратилган «Калила ва Димна», «Тўгинома», «Китоби подшоҳ Жамшид» асарлари қайд этилса, иккинчи йўналишга Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулук», Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» достонлари билан боялиқ халқ китоблари мисол сифатида келтирилади.

Олим халқ китобарининг бадиий ижод намунаси сифатидаги специфик белгиларини, хос жиҳатларини теран кузатувчилик асосида тадқиқ этади. Унинг таъкидлашича, «халқ китоблари» ўз мазмуни, бадиий услуби ва шакли жиҳатидан ҳалқчил асарлар булиб, уларда романтизм тенденциялари, фавқулодда ҳодиса-воеалар, бадиий шартлилик устиворлик қиласи. Лекин бу хусусиятларниң ҳеч бири уларни бадиий нафосатдан, ҳаётий замин ва инсонлар орзуларини акс эттириш функциясидан узоқлаштира олмайди, аксинча, улар оммавийлигига хизмат қиласи.

Ёзма адабиёт асарларининг халқ китоблари шаклида қайта ишланиши уларни халқ оммасига яқинлаштириш ва оммабоп ҳилиш намунаси эканлигини кўрсатишда Навоий асарлари ибретли мисолдир. Шунинг учун ҳам олимнинг бу соҳада буюк шоир достонларига мурожаат этиши тасодифий эмас. Бунда Мир Маҳдум томонидан китобат қилинган «Насри Ҳамсан беназир», Маҳзун яратган «Қиссаи шаҳзода Фарҳод ва Ширин», Умар Боқий қаламига мансуб «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» асарлари асос қилиб олинган.

Бу китобат намуналаридан Умар Боқий асарлари энг мукаммал булгани сабабли Наташ Маллаев улар таҳдилига кенг ўрин ажратган. Олимнинг таъкидлашича, Навоий достонларини насрый баёнда халқ китоби шаклига келтириш ўзига хос ижодий жараён булиб, муайян бадиий дид ва салоҳиятни талаб қиласи. XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида Хоразмда яшаган Умар Боқий шундай салоҳият соҳиби булиб, Навоий достонларини «Қиссаи Фарҳоду Ширин», «Китоби Мажнуну Лайли» номлари билан китобат этган. Олим достонларнинг аслият ва халқ вариантиларини қиёслар экан, ҳар бирига хос муштарак ва ўзига хос жиҳатларни зуқколик билан таҳдил этади. Бунда асл нусхага ёндашувда икки жиҳаттага алоҳида тутубор беришни таъкидлайди («Фарҳод ва Ширин» мисолида). Ўзулларни биринчиси – Навоий достонининг гоявий-бадиий мундрижасининг сақланиши, иккинчиси эса, янги вариантининг «халқ китоби» хусусиятларини ўзида акс эттириши даражасидадир. Олим вариантилар таҳдили асосида Боқийнинг Навоий ўлмас меросига ўзи ўтиром билан муносабатда бўлганини қайд этади. Хусусан ғадрот, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик Анионининг мазмун-моҳияти асосан сақланган ҳолда айрим ғизилларини бироз ихчамланиши, қатор сарлавҳалар, хотима ва

муқадиммаларга ижодий ёндошгани ҳам ўзини оқлаган. Бу ҳол олим уқдирганидек, Умар Боқийнинг достонга бефарқ қараши эмас, балки жанрнинг ўзига хос талаби, баён услуги ва усули ифодасидир. Шу билан бирга, олим Боқийнинг талқинидаги айрим нуқсон ва номувофиқиларни ҳам зийраклик билан кузата олган. Хусусан, Фарҳод шарафига Мөхинбону саройидаги зиёфатда Фарҳоднинг ҳаддан зиёда маст ҳолда тасвирланиши ва Фарҳод ўнимини эшиттан Хисравдаги мураккаб кайфиятни жўнгина акс эттирувчи лавҳлар нағоийона талқиндан чекинишга мисол бўла олади. Натан Маллаев бу жузъий нуқсонларни холисона кўрсатар экан, Умар Боқий бу достонни умуман аслиятта мос бўлишга эришганини яна бир бор таъкидлайди.

Олимнинг ҳалқ китоблари ҳақида назарий қарашларининг бир қисми «Қитоби Мажнуни Лайли» варианти таҳдилида акс этади. Умар Боқий достонни насройлаштиришда унинг ўзига хослигини – фожеавий севги асари эканини, чуқур психологик кайфиятнинг бўртиб туриши ва лирик чекинишларга алоҳида аҳамият берилганини ҳисобга олган. Шу жиҳатдан айрим воқеалар ва образлар баёнидаги жузъий ўзгариш ва янгиликлар, шунингдек, қатор шеърий парчаларнинг турли вазнда бўлиши достон гоясини тўла ифодалашга монелик қўлмаган, балки унга «оҳангдорлик ва мусиқийлик бағишлаб, воқеалар моҳиятини тўлароқ ва жонлироқ ёритишига хизмат қўлган» алоҳида қайд этилади. (Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти, 255-бет). Бинобарин, аслият билан у асосидаги вариант ҳажми, ифода йўналиши, китобат қилювчининг мақсади ва ўз олдига қўйган вазифалари билан белгиланади.

Ёзма адабиёт намуналари ҳалқ китоблари учун манба бўлиши билан бирга фольклор асарлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Хусусан эпик асарларнинг турли оғзаки шакллари (афсона, ривоят, достон) кенг тарқалгани бўлиб, уларнинг бир қисми ҳалқ китоблари (қиссалар) таркибида ҳам учрайди. Натижада улар эпик достонлар сюжети ёки унинг бир қисми сифатида қайта ишланиб сайқал топади ва ҳиљ китобарини юзага келтиради. Навоийнинг юқорида тилга олинган достонлари бунинг мисоли бўлиб, уларнинг дастлаб фольклор заминидаги яратилиб, сўнгра, ёзма шаклларда мумтоз достон ва ҳалқ китоби сифатида воқе бўлиш жараёни Натан Маллаевнинг теран нигоҳида ҳар томонлама ёритилган. Олимнинг назарий қарашларидан яна бири шундаки, Навоий достонлари билан уларнинг ҳалқ китоби варианtlари ҳақида «мутлақият» тушунчаси эмас, балки «нисбийлик» тушунчаси асосида фикр юритиш жойиздир. Бу фикрнинг тўгри ва одил эканлиги ҳалқ китоблари билан ёзма адабиёт намуналари муносабатига доир кейинги давр тадқиқотларида ҳам ўз ифодасини тоғған.

«ХАМСА»ШУНОС

Адабиётта ҳам, адабиётшуносликка ҳам узвийликка асосланган тадрижий тараққиёт маҳсулси сифатида қараш керак. Шунда бир мактаб иккинчисини, бир давр янги бир даврни, муайян босқич ўзга ундан юқорироқ босқични, ҳатто, бир ижодкор иккинчи бир оҳорий услуг яратган ижодкорни келтириб чиҳаришини осон тушунамиз.

Ўзбек адабиётшуносларининг бир неча авлодига устозлик қилган Натан Муродович Маллаев ҳақида ўйлаганда, унинг илмий ижодини таҳлил этаётганда шу нарсага амин бўласиз.

Натан Муродович Маллаев, аввало, навоийшунос зди. Вироқ «навоийшунос» атамаси-жуда кенг қамровли тушунча. Чунки буюк шоир ижоди – улкан бир уммон. Ҳар бир тадқиқотчи бу уммоннинг бир қисмидағина «дур» теради. Шу маънода тасниф қилинадиган бўлса, Натан Муродович Маллаев – «Хамса»шунос.

«Хамса»шунослар ҳам иккига бўлинади. Бизда Тўхтасий Жалолов, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов каби бу бешликнинг барча достонларини ўрганган олимлар бор. Шунингдек, «Хамса»даги у ёки бу достон бўйича мутахассислашган навоийшунослар ҳам мавжуд. Натан Муродович Маллаев биринчи тоифа «Хамса»шунослар сирасига киради.

Олимнинг энг қадимти даврлардан XVII аср охиригача бўлган даврни қамраб олган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигига (у бир неча бор чоп этилган) «Хамса»нинг барча достонлари таҳлил этилган. Навоий ижодининг ҳалқ оғзаки ижоди билан алоқадорлигини ўрганишта багишланган докторлик диссертациясида ҳам бу буюк асар достонлари мавзу йўналиши бўйича кўриб ўтилади, улардан кўп-кўп мисоллар тиҳлилга тортилади.

1991 йили шоир таваллудининг 550 йиллигига тўёна тариқасида олимнинг «Сўз санъатининг гултожи» деган монографияси босилиб чиқди. Бу тадқиқотчининг «Хамса»ни ўрганишта багишланган ишларининг ўзига хос якуни, муайян бир тизимга солинган, янги қарашлар билан тўлдирилган нусхаси эди.

Китобда ҳар бир достон маҳсус талқин этилади. Бунда муаллифнинг мақсади, достоннинг гоявий-бадиий йўналиши (масалан, «Ҳайрат ул-аброр» - фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий; «Фарҳод ва Ширин» - ишқий-қаҳрамонлик; «Лайли ва Мажнун» - ишқий-фожей, «Сабъайи сайёр» - ишқий-саргузашт, «Сади Искандарий» - қаҳрамонлик достони каби), композицияси, салафлари асарлари билан алоқаси, қаҳрамонлар генезиси, ҳалқ оғзаки ижоди билан боғлиқлиги ва бошқа муҳим-муҳим масалалар ўрганилади.

Достонлар ҳақидағи боблар йұналиши ва тузилиши жиҳатидан бир қолипдаги тадқиқтolar әмас. Муаллиф ҳар бир асарға табиатидан келиб чиқиб ёндошишга интилади. Масалан, «Хайрат ул-аброр»да йигирма мақолат достоннинг асосини ташкил этади. Шунинг учун олим ана шу мақолатлар ва уларга илова қилинган биттадан ҳикоятни маҳсус санаб күрсатади. Бобларнинг бундай батафсил композицион хроникасини бошқа достонлар таҳлилида күрмаймиз. Чунки уларда яхлит сюжет бор.

Шу тариқа Натан Муродович Маллаев үқувчини ҳар бир достоннинг үзига хос томонлари билан ошно этишга еришади.

Ҳажман саккиз босма табоқдан иборат бир китобда «Хамса»дек иирик асар ҳақида ҳар тарафлама маълумот бериш ҳам, бирон-бир масалани охиригача тадқиқ этиш ҳам қийин. Шунинг учун муаллиф энг умумий жиҳатларни ёритиши йўлидан боради. Бироқ энди Навоийдек соҳиби қалам асарида муҳимдан муҳимни ажратишнинг үзи бўлмайди.

Китобда Натан Муродович Маллаевнинг бош мақсади – асар билан үқувчини имкон қадар таништириб ўтишдан иборат эди. Ишнинг хусусияти ҳам ана шу мақсаддан келиб чиқсан. Айтайлик, ҳар қандай асарнинг гоявий-бадиий йұналиши бор. Шу билан бирга, ана шу гоявий-бадиий йұналишни таъминлашга хизмат қиласидан воқеа-тафсилот (ёхуд тасвир-баён) тизими ҳам мавжуд. Тадқиқотчи олдида иккита йўл туради: ё гоявий-бадиий йұналишдан келиб чиқиб воқеа-тафсилот (ёхуд тасвир-баён) тизимини ўрганиш, ё воқеа-тафсилот (ёхуд тасвир-баён) тизими асосида гоявий-бадиий йұналишни белгилаш мумкин.

Хўш, Натан Муродович Маллаев китобидан шулардан қайси бири танланган?

Иккинчиси. Чунки бунинг бир неча сабаби бор. Биринчидан, шўро даври навоийшунослари (Абдурауф Фитрат бундан мустасно) Гарб (асосан, рус) адабиётшунослиги қолиплари асосида иш кўрди. Бунда, ўз-ўзидан, аксар ҳолларда реалистик адабиёт таҳлилидаги тажрибалар шарқона – романтик, аникроги, фалсафий-тасаввуфий адабиётта нисбатан жорий этилди. Реалистик адабиётда эса воқеа-тафсилот биринчи ўринда туради. Бундай асарлар таҳлилида ҳам шу нарса дикқат марказида бўлади. Иккинчидан, тасаввуф адабиётини ўрганишнинг мусулмон Шарқида шаклланган тажриба-анъаналари билан ҳисоблашилмади. Чунки даврининг мағкуравий таҳдиidi бунга сира-сира имкон бермас эди.

Шунинг учун олимнинг бу тадқиқотини ҳам ўз даврининг маҳсули деб билишимиз керак. Табиийки, у ўша давр хусусиятларидан холи әмас.

Бу китоб «Хамса»шуносликнинг шўро давридаги босқичи сифатида навоийшунослик тарихига кирган. Бундан кейинги навоийшунослик равнақи учун у икки тарафлама керак. Аввало, амалга оширилган таҳиллар, шубҳасиз, илм ривожига қўшилган ҳисса

ва у навоийшунослик иморатининг муайян қаватини ташкил этиш аниқ. Қолаверса, ҳар қандай олдинги тадқиқот кейинги ишлар учун пималарни яна изчил давом этириш ва қаңдай холатларни қайта такрорламаслик лозимлигини ойдинлаштириб бергани билди ажамияти.

Шу маънода қўлимизда «Сўз санъатининг гултожи»дек асар гоявий-бадиий йўналишини унинг воқеа-тафсилот (ёхуд тасвир-баён) тизимидан келтириб чиқариш натижаси бўлган китоб турибди. Марҳамат, янги тадқиқотчи, аксинча, асар гоявий-бадиий йўналиши асосида воқеа-тафсилот (ёхуд тасвир-баён) тизимини текширсин. Шунда, албатта, Натан Муродович Маллаевнинг тадқиқоти асқотади. Чунки, айтайлик, бу ишда айнан ҳукмрон мафкура тазиёки остида қандайдир хато талқин илгари сурилган бўлсин. Истиқдол даври навоийшунослиги унинг хато эканини аниқлади ҳам дейлик. Лекин бу ҳали масала ҳал бўлди дегани эмас. Хатони хато дейишнинг ўзи ҳали илм эмас. Энди марҳамат, тўғри талқинни беринг.

Бу мулоҳазалар билан айтилмоқчи-ки, илгариги давр илмининг у ё бу хатоси ҳам, амалда кейинги давр учун катта бир сабоқ вазифасини ўтайди. Натан Муродович Маллаев: «Фарҳод болалик чогидаёқ, ижобий хислатларга эга бўлади» (41-бет), - деб ёзади. Чунки у асарнинг воқеа баёнидан келиб чиқяпти. Асада, ҳақиқатан ҳам, шундай. Лекин олим ўз олдига «Нега?» деган савол қўйиб, унга жавоб беришни мақсад қилмаган. Бугун шундай савол ўртага тушади. Бироқ энди унга тўлақонли жавоб бериш учун достоннинг гоявий-бадиий, аниқроғи, фалсафий-тасаввуфий йўналишидан келиб чиқиш шарт. Бу кичкинагина бўлиб туюлган саволга жавоб бериш учун фақат «Фарҳод ва Ширин»нинг ўзини синчилаб ўрганиш ҳам камлиқ қилиши ҳеч гап эмас. Унда, ўз-ўзидан, яна ҳам бошроқقا - «Хамса»нинг биринчи достони бўлмиш «Ҳайрат ул-аброр»га мурожаат қилишга тўғри келади. Қисқаси, гап бориб Тангри инсонни нима мақсадда ва қандай «ички» илинж билан яраттанини аниқлашга, шоирнинг бу борадаги фалсафий-назарий мушоҳада-мулоҳазалари моҳиятига етишга тақалади. Шуни унумтайликки, бундай янги - тасаввуфий талқин асарнинг Натан Муродович Маллаев таъкидлаган «жуда катта ҳаётий - реалистик қиммат» (146-бет) ини йўққа чиқармайди.

«Хамса»ни ўрганиш борасида ҳозиргача эълон қилинган тадқиқотлар яна бир вазифани ўртага қўяди: энди «Хамса»ни яхлит - бир бутун асар сифатида ўрганиш керак. Шундагина ҳар бир асарнинг моҳияти ҳам, уларнинг бир бутуниликда туттан ўрни ҳам ойдинлашади. Энг муҳими, Навоийнинг «Хамса»чиликка қўшган ҳиссаси ҳам аниқлашади.

Натан Муродович Маллаев Фарҳод, Ширин, Хусрав, Шеруя, Меҳинбону, Қайс, Баҳром, Искандар образлари генезисини тарихий далиллар ва ривоятлар асосида тадқиқ этади. Лекин унинг бир муҳим холосаси Навоий ижодида бадиий образ бўлиб келган тарихий (ёхуд

афсонавий) қаҳрамонларга энг түгри илмий муносабатини белгилаб олиш имконини беради. Буни у Фарҳод тимсоли таҳлили баҳонасида айтади: «Аммо ортиқ даражада фаразга берилиш, Фарҳод номи ва шахсини, қандай бўлмасин, тарихга боғлашга интилиш сунъий ва фойдасиз бўлиши мумкин. Чунки Фарҳод тарихга эмас, балки адабиётта мансубдир(!), яъни Фарҳод деганда биз мураккаб тарихий тараққёт босқчларини кечиб ўтган бадиий образни кўзда тутамиз». (37-бет).

Бу тарихий (ёхуд афсонавий) шахс образларига адабиётнинг ички табиатидан (спецификасидан) келиб чиқиб ёндашишга ундовчи даъват сифатида жуда-жуда қадрли. Бу Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» да айтган:

Ёзмоқда бу ишқи жовидона,
Мақсадим эмас эди фасона,
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли,
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун, -

деган байтлари моҳияти ҳам тўла тасдиқлади.

Натан Муродович Маллаев Навоий «Хамса»сини олий ўқув юрти талабалари учун тушунтириб берган олим сифатида жуда қадрли. Ҳозиргача ҳам олий мактаб учун Навоий даврини ҳам қамраб олган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги яратилмаганини ҳисобга олсан, бу олим меҳнатининг аҳамияти янада ортади.

М.СУЛАЙМОНОВ

ҚАРДОШ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИНИНГ БИЛИМДОНИ

Професор Натан Муродович Маллаев муаллим сифатида ҳам, олим сифатида ҳам кенг қамровли ижодкор эди. Устоз маъруза жараёнида ўзбек адабиёти тарихига доир у ёки бу мавзуни умуминсоний қадриятларнинг пешқадам анъаналари қобигида кўрар ва баён эта оларди. Бу нарса зукко олимнинг илмий тадқиқотчилик фаолиятида ҳам чуқур из қолдирган эди. 50-йилларнинг охиirlариданоқ олим Қадимги Юнон, Миср, Эрон, Ҳинд, Кавказ, Турк, кейинчалик Гарбий Европа халқлари адабиётларининг буюк намояндалари ижоди билан қизиқди. Республика вақтли матбуотида унинг Ҳомер, Рудакий, Низомий, Пушкин, Руставели, Амир Хусрав Дехлавий ва Жомийлар ҳақида қатор мақолалари эълон қилинди. 70-йилларнинг бошларига келиб эса, нуктасанаж олим ўз диққатини кўпроқ форсий тиљда ижод этган алломалар ҳаёти ҳамда ижодий фаолиятига қаратади. Энди бирин-кетин Носир Хисрав, Фирдавсий, Газнавийлар даври адабий мухити, Низомийларнинг Шарқ адабиётида туттан ўрни хусусида мақолалар эълон қилди. 1958 йили олимнинг «Х-ХII асарлар адабиёти» деган маҳсус илмий рисоласи эълон қилинди. Рисоланинг катта қисмини форс-тожик адабиётининг

пайдо бўлиши, шакланиши, унинг жанр хусусиятлари, мавзу доираси, поэтикаси масалаларига багишланган мулоҳазалар, илмий назарий таҳдиллар ташкил қилган эди. Муаллиф бу масалаларни Рудакий, Фирдавсий, Хоқоний, Анварий, Унсурний ва бошқаларнинг ижодий меросини умумлаштириб таҳдил қилиш жараёнида ёритган эди. Мазкур қисм 1963 йили нашр этилган олий ўқув юртлари учун «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигига «Х-ХII асрлардаги форс-тожик адабиёти» номи билан алоҳида боб сифатида киритилганди. Бунда олим мазкур давр форсий тиљдаги адабиётгинг пайдо бўлиши, ривожланиб шакланишида туркӣ қавмлар орасидан етишиб чиқсан (Низомий, Хоқоний сингари) форсигўй ижодкорларнинг ҳам улуши катта эканлигини назарда тутган эди. Ҳатто, Навоий «замонасининг Ҳофизи Шерозийси Ҳилолийнинг ҳам «туркийнажод» эканлигини алоҳида таъкидлаган.

Натан Маллаев форс-тожик адабиёти вакиллари ижодини туркӣ тиљдаги адабиёт билан қиёсий-типологик ўрганишни, бу тиљдаги баъзи бир асарларнинг туркӣчча таржималарининг сифатини кузатишни давом эттириди. Натижада 1962 йили ўзбек тиљида илк бор «Абулқосим Фирдавсий» номли илмий-тарихий рисоласи чоп этилди. Рисолани ёзища олим, бир томондан, қўлёзма манбалари, тарихий сарчашмаларга, иккинчи томондан, М.Дъяконов, М.Занд, Е.Бертельс, И.Брагинский, М.Н.Осмонов, Б.Гофуров асарларига суюнган ҳолда Фирдавсийнинг ҳаёти ҳамда фаолиятини оммабоп бир тарзда мукаммал ёритган. Бошқа олимлардан фарқли ўлароқ Натан Муродович Маллаев «Шоҳнома»нинг мифологик, қаҳрамонлик, тарихий қиёмларини изчиллиқда яхлит таҳдил қилган. Хусусан, рисоланинг Фирдавсий достонларига ҳалқ оғзаки ижодининг таъсири, ундаги маърифатпарварлик, адолатпешалик, ҳалқпарварлик, ватандўстлик, ҳилқлар ҳамжиҳатлиги гсияларини таҳдилига багишлаган саҳифалар гоятда кўтаринки руҳда завқ ва шавқ билан ёзилган. Маълумки, Фирдавсий турли ёдномалар, Эрон, Хурросон, Туронзамин ҳалқлари оғзидан ўзи ёзib олган далиллар билан бирга зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»даги кўпдан-кўп фактлардан ҳам ижодий фойдаланган. Рисолада мана шу муаммога ҳам ишора мавжуд.

Шуни алоҳида таъкидаш керакким, Фирдавсий «Шоҳнома»си қадим замонлардан бошлиб ўзбек ҳалқи орасида аслида ҳам, таржималари орқали ҳам кенг тарқалган ва севилиб ўқилиб келинган. «Абулқосим Фирдавсий» рисоласида Фирдавсий ижодининг ўзбек адабиётига таъсири, мумтоз адабиётимизда «Шоҳнома» анъаналари, бу буюк эпоснинг ўзбек тиљида амалга оширилган шеърий ва насрый таржималарига ҳам алоҳида тўхталиб; «Шоҳнома»нинг классик таржималари маҳсус ўрганишни таълаб қиласди, бу муаммо ўз тадқиқотчиларини кутмоқда деб таъкидлаган эди. Ҳақиқатда ҳам кейинчалик Ҳамидjon Ҳомидов устозининг бевосита раҳнамолигида

шу муаммо хусусида номзодлик ҳамда докторлик диссертацияларини ҳимоя қилди.

Профессор Натан Муродович Маллаев Навоий «Хамса»си ва ҳалқ оғзаки ижоди муаммосини узоқ йиллар ўрганди. Бу хусусда кўплаб мақолалар ҳамда рисола эълон қилди. Ана шу жараёнда олим Навоий «Хамса»сини Низомий, Хисрав Дехлавий, Жомийларнинг достонлари билан қиёсий-типовологик кузатишга ҳам эътибор берди. Шу узоқ изланишлар, таҳлил, тадқиқотлар туфайли «Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий аҳамияти» (1975 йил) номли рисоласини эълон қилди. Бу китобда муаллиф бир томондан, Низомий ҳаёт йўлини тұла ёритган, «Хамса»сининг яратиш жараёни мукаммал баён қилинган. Бундан ташқари ҳар бир достонни синчковлик билан таҳлил қилиш орқали улардаги илм-фан тарғиби, қасб-хунар ўрганишга даъват, ҳалқлар дўстлиги, ватанпарварлик, инсонпарварлик, ҳалолу поклик, покиза ризқ-рўзи топиб ейиш, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, адолатпеша бўлмоқ сингари гояларни барча достонлардан олинган муайян мисолларни таҳлил қилиш орқали кўрсатиб ўтган. Биз мазкур китобни ўқиганда Низомийни буюк гуманист санъаткоргина эмас, балки даҳо маърифатпарвар адид эканлигини ҳам билиб оламиз.

Устоз Натан Муродович Маллаевни кўп латифагўй, ҳикматомуз ибораларнинг ижодкори, «гоҳ бармоқда, гоҳ арузда» шеърлар машқ қилиб юрадиган, баъзан эса рус, қозоқ, тожик тилидан намуналарни таржима қилишга интиладиган ижодкор сифатида ҳам билар эдик. У кишининг мероси бисотидаги Садрийдин Айнийнинг «Қисақача таржимаи ҳолим» и ҳамда Сотим Улугзоданинг «Рудакий» драмаси таржимаси қўлёзмаларининг мавжудлиги ҳам буни тасдиқлайди. «Қисқача таржимаи ҳолим» икки марта қайта нашр этилган. Олимнинг Жомий «Баҳористон»идан бир неча бўлимларни ўзбек тилига таржима қилганлигини ҳам биламиз.

Демак, атоқли адабиётшунос, меҳрибон устоз, кўплаб дарслик ва рисолаларнинг муаллифи, Ўзбекистонда хизмат кўрсаттан фан арбоби Натан Муродович Маллаев Яқин ва Ўрта Шарқ ҳалқлари адабиётининг ҳам нозиктабъ тадқиқотчиси, билимдони ҳамда мутаржими бўлган экан.

Бугина эмас, устоз Натан Муродович Маллаев қўшни, қардош ҳалқларнинг кўплаб фарзандларининг бошини силаб, йўл кўрсатган раҳнамоси ҳам эди. Унинг гамхўрлиги ва раҳбарлигига қорақалпоқ К.Мамбетов, украин С.Панченко, крим-татар йигити И.Керимов, қозоқ фарзандлари Х.Сатторов, Т.Қолдибоевлар докторлик ва номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилишган.

Устоз ана шу хайрли ишлари, асарлари ҳамда шогирдлари билан бизга ҳамиша ҳамдаму ҳамроҳдир.

К.МУЛЛАХҮЖАЕВА

НАВОЙИ ЛИРИКАСИ МАЛЛАЕВ НИГОҲИДА

Навоийни ўрганиш. Навоийни англаш ўзликни англаш каби мешақатли, оғир жараён, инсонни ажиг саодатта элтувчи узун йўл. Эҳтимол, айни шунинг учун ҳам санъатнинг, адабиётнинг қадрига етувчилар, шеърсевар халқимиз Навоий ижоди билан жиддий шугулланган олимларга алоҳида ҳурмат-эътибор кўрсатадилар. НуҚтадон олим, меҳрибон устоз, ажойиб инсон Натан Муродович Маллаев ҳам ана шундай ҳурмат-эътиборга, эъзозга муносиб олим эди.

Умрининг борини ўзбек қассик адабиётини, шу жумладан, Алишер Навоий меросини ўрганишга сарфлаган бу инсон ўзидан кўплаб илмий асарлар қолдирди. Бугунги кунда адабиётшунослигимизда ўз ўрнига эга бўлган, обру-эътибор қозонгтан мутахасисларимизнинг деярли барчаси устознинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобидан «ўсиб чиққан», десак муболага бўлмайди.

Навоийшуносларнинг бир неча авлоди вояга етказгани XX аср олимларининг ўрта бўгинига мансуб Натан Маллаев Навоий ижодини яхлит ҳолда ўрганиш мақсадида шоирнинг барча асарларини бир-бирига уйгун адабий воқелик сифатида талқин этди. Олий ўқув юртлари филология факультетлари учун тайёрланиб, бир неча бор нашр этилган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигига илмга бир қадар маълум бўлган фактлар билан бирга Навоийнинг ҳаёти ва айниқса, ижодига тегишли бўлган инги-янги фикрларни тақдим этади. Ойбек, ундан сўнг Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Сулаймон каби олимлар Навоий лирикасини ўрганаётган бир пайтда уларга маслақдош бўлган устозимиз ҳам Навоий лирикасини изчил ва чуқур тадқиқ этиб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этди. Шоир газалларини, кичик жанрдаги шеърларини саралаб "Лирика" деб номланган тўпламни чоп эттирди. Унинг "Гениал шоир" деб номланган сўз бошисида китобхонга Навоийнинг лирик мероси ҳақида зарур маълумот беради, шунингдек шоир газалларидан бирини намуна сифатида таҳдил этади ва энг эътиборлиси, тўпламдаги шеърларнинг вазн кўрсаткичини илова қиласди.

Навоий лирик меросини ноёб бир ҳодиса сифатида ўрганар экан, олим Навоийни Сатъдий, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомий каби Шарқнинг машҳур лирик шоирлари ва Хоразмий, Сайфи Саройи, Атойи, Саккокий ва Лутфий сингари туркигўй шоирлар ижодини давом эттирган ва ривожлантирган улуг шоир сифатида эътироф этади.

Навоий лирик меросининг манбалари, уларнинг адади ҳақида маълумот бериб, қирқ беш минг мисрага яқин туркий тилдаги ва ўн икки минг мисрадан кўпроқ форс-тожик тилидаги шеърлари тўгрисида ўз фикрларини баён этади.

Навоий лирик меросини ўрганиш қайсиdir маънода шсир шахсини ўрганишга ҳам имкон беради. Баъзи ўринларда газалларга шу нуқтаи назардан ёндашган олим шоирнинг ижодкор сифатидаги шахсини, қолаверса, ижодий лабораториясини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланган «Дебоча»ларга алоҳида эътибор беради, улардан парчалар келтиради. Масалан, «Бадоेъул-бидоя» девонидаги ушбу парчани келтирган олим ўзи яшаган замонда очиқ айтмолмаган фикрларни Навоий тили орқали ифодалайди: «... тўйиё баъзи эл апгъор таҳсилидин ва давовин такмилидин гараз мажозий хусн ва тавсифи ва мақсади зоҳиру ҳатту хол таърифидин ўзга нима англамайдур. Девон топилгайким, анда маърифатомез бир газал топилмагайким, анда мавъизатангез бир байт бўлмагай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳад заҳмат ва зойиъ машаққат тортилгоғ бўлгай. Ул жиҳатдин бу девонда ҳамд ва наът ва мавъизадан бошқа ҳар шўрангез газалдинким, истимио маҳвашларга мужиби саркашлик ва гамкашларга мужиби мушаввашиқ бўлгай, бирор-иккирор насиҳаторо ва мавъизатосо байт иртикоғ қилиндиким, аларнинг ламаъи рухсори иффат бурқаъидин кўп ташқари ломиъ бўлмагай, то буларнинг вужуди хирманни ул барқ эҳроқидин билкул зойиъ бўлмагай...».

Бугун Навоийни, унинг лирик меросини ўрганиш, англаш истагида бўлганлар учун катта имкониятлар мавжуд. Шоир асарларининг мукаммал нашрлари, бу асарлар моҳиятини тушунтириш ниятида битилган илмий, илмий-оммабоп асарлар, шоир газалларининг зоҳирий ва ботиний маънолар уйгунилигида таҳлил ва талқинлари, тасаввуф фалсафаси нуқтаи назаридан олиб борилган тадқиқотлар ва ҳоказо. Хуллас, бугун китобхондан фақат ихлос талаб этилади. Бундай кунларга етиб келгунимизча, Натан Маллаев сингари олимлар Навоийни англатишни ўзига хос усуларини ўйлаб топишга мажбур эдилар. Дин ҳақида, тасаввуф ҳақида очиқ ижобий фикр айтиш имкони бўлмаган бир замонда олим Навоийнинг ўз сўзларини келтириш орқали мўлжални тўгри беътилаиди. Айрим нашрларни истисно қилганда, истиқдолга қадар Навоий девонларининг (бошқа асарларининг ҳам) барча нашрларида ҳамд ва наът газллари (боблари), диний-сўфиёна мазмундаги шеърлар олиб ташланган эди. Девон тузиши анъаналаридан бехабар китобхон Навоийнинг бундай газаллари борлигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаслиги мумкин эди. Дебочадан келтирилган парчани ўқигач, Навоийнинг ҳамд ва наът газаллари, орифона газаллари шоир дунёқарashi, диний-сўфиёна қарашларини ўршанишда муҳим манба бўлиши мумкинлиги тўгрисида зукко китобхонлар ўз вақтидаёқ мулоҳаза юриттан бўлсалар ажаб эмас.

Навоий лирикасининг («Хазойинул-маоний» мисолида) мавзу доираси, шеърларда илгари сурилган гоялар ҳақида фикр юритар экан, устоз уларни шартли равища ҳаёт ва инсон мадҳияси, севги ва шодлик тароналари, газаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари, деб гурухлаб ўрганади.

Навоий ижодининг, жумладан лирик меросининг бош масаласи инсон, унинг адоқсиз эврилишлардан иборат руҳий оламидир. Адабиёттинг, хусусан Навоий ижодининг муҳим вазифаси инсон руҳиятини инкишоф этиш эканлигини англаган олим бу масалага алоҳида тўхтаб, шоир шеърларидан ибратли намуналар келтиради. «Навоий лирикаси ҳаёт таронаси ва инсон мадҳиясидир, - дейди Натан Маллаев – Навоий инсонни шарафлайди ва улуглайди. Зероки, Оламнинг олам бўлиб яратилиши ҳам асосан, ҳаёт гули бўлган инсон учундир:

Оlamу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,
Сен гараз инсондин ар оламдин инсондур гараз».

Бундай ибратли мисолларни келтириб ўтган муаллиф дунёни, инсон умрини, инсоннинг бу ҳаётдаги вазифаси каби кўплаб масалаларни Навоий каби фалсафий идрок этади, шоирнинг шеърларига уйғун фикрларни ифодалайди. Жумладан: «Ҳаёттинг мезони инсоннинг фаолияти, ҳатти-ҳаракати, сифати ва фазилатидир. Инсон ҳаётини ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам фойдали бўлган хизматга багишлиши, касб-ҷунар ўрганиш, маърифатли бўлиш, яхши фазилатларни эгаллаши керак. Шундагина у ўз инсоний бурчини адо этган комил инсон бўллади».

Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ
Дунёдан нотамом ўтмак биайниҳ.
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ

Навоийнинг унибу қитъасида таъкидланганидек, инсон дунёга комилликка эришнш учун келди, олим ушбу қитъага ҳамоҳанг фикрларини баён эта туриб, шоирнинг бошқа бир байтини келтирадар экан, унда айтилган фикрни Навоийнинг бутун лирикаси, айниқсл, қитъя ва рубоий жанридаги шеърларига узвий равища сингиб кетганини таъкидлайди:

Бу гулшан ичраки йўқтур баҳо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от

Шуниси эътиборлики, олим Навоий лирик асарларини шартли равища гурухларга ажратиб ўрганганд бўлса-да, улар ҳақида айттан фикр-мулоҳазалари бир-бирига узвий болганиб кетган, композицион яхлитликка эга. Бунинг асосий сабаби шоир газалларининг, қитъя ва рубоийларининг бош мавзуси – инсон, унинг сарҳад билмас қалб олами эканлигини олим томонидан англаб тушунтирилишадир.

Олимнинг Навоий лирик меросининг мавзуси, унда ишқ масаласининг ўрни каби муаммоларни ўргниш пайтида давр муҳри босилган баъзи фикрларнинг учрашини инкор этиб бўлмайди. Бироқ

булар барча айтилган фикрларнинг тўгрилигига путур етказа олмайди. Бизнингча, Натан Маллаев бошқа замондошлари каби қайси йўл билан бўлса-да, китобхонга Навоийнинг адабий олами ҳақидаги фикрларини етказиши мақсад қилиб олган ва нуткадон китобхон Навоийни ўқигач, бу фикрлар асосида шоир асарлари ҳақида тўгри хуносасини чиқаришга ишонар эди.

Олимнинг Навоий бадиий маҳорати юзасидан олиб борган изланишлари жуда самарали натижалар берди. Навоийнинг лирик поэзияни фақат мавзуу ва гоя жиҳатдан эмас, балки бадиий жиҳатдан ҳам янги тараққиёт погонасига кўтарганини таъкидлар экан, шоир лирикасида шакл ва мазмун уйгунлиги, лирикадаги образлар дунёси, жанрлар масаласи каби муаммоларни асосли фикрлар ҳамда шоир байтлари билан тушунтириб беради. Шоирнинг характер яратиш маҳорати, у тасвирга туширган пейзаж ва портретлар билан алоқадор фикрлари Навоий бадиий оламини ўрганишга кўмак бергани шубҳасиз. Инсоннинг мураккаб ҳис-туйгулари, руҳий кечинмаларини ифодалаган олим, шоир маҳоратини баҳолаб, адабий тил воситаларининг аҳамиятини тушунтирас экан, шоир лирик меросида ҳалқ оғзаки ижрдининг ўрнига алоҳида тўхтаб ўтади. Натан Маллев «Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти» китобида, «Сўз санъатининг гултоғи» асарида шоирнинг айрим газал ва байтларини ҳалқ оғзаки ижоди намуналари билан уйгунлиқда ўрганар экан, шоир шеърларидағи сеҳрнинг илдизларидан бири қаерга бориб туташига очиқ ишора қиласи.

Бадиий маҳорат ҳар бир ижодкорнинг құдратини, салоҳиятини белгилаб берадиган мұхим мезонлардан бири эканлитини Алишер Навоий «Мажолисун нафоис» асарида асослаб берган эди. Устоз Натан маллаев ҳам шу фикрнинг тўгрилигини Навоийнинг лирикада қўллаган бадиий санъат ва тасвир воситаларини келтириш ҳамда улар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари билан исботлайди. Масалан, Навоий қўллаган тазод усули ҳақида олим шундай дейди: «Навоий ҳаёт зиддиятларини, бир-бирига қарама-қарши бўлган манзара ва ҳодисаларни, воқеа ва образларни. ҳис ва туйгуларни тасвирлашда кўпинча тазод (қаршилантириш) усулини қўллади ва бу усул воситаси билан мақсад-мудаонинг, субъектив ва шуур билан тасвир объективнинг ички моҳиятини тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишга эришади, . . . тазоднинг специфик хусусиятларига тўла амал қилиб, оригинал лавҳа ва образлар яратади. Масалан:

Жаҳонки, оҳим била тийрадур, эмас мумкин –
Бу шамъ рафбы юзунг субҳи бўлмайин мавжуд...»

Айниқса Навоий газалларида мақол ва ҳалқ таъбирларининг қўлланилишини қайд этган олим, жуда ўринли мисолларни китобхонга тақдим этади. Жумладан:

Мутриб била не кўнгли очилсун Навоийнинг
Ким, мен фироқдин десам, ул дер «ироқ»дин.
ёки: Тўкиб май муҳтасаб, мен йигладим лекин ул усрукка:

Сув келтирмак ҳамону кўза синдурмак ҳамон эрмиси.
ва ҳоказо.

Навоий қўллаган ташбех, талмех, тадриж, тамсил ва кўплаб
бошқа бадиий санъатлар ҳамда ҳазаж, ражаз, рамал, мунсариҳ,
музориъ, сариль, ҳафиф сингари кўплаб баҳрлар ҳақида маълумот
берган олим Навоийнинг бир фахрия байтини келтиради:

Эй Навоий, олтуну шингарғу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил

Чиндан, Навоийнинг рангин девонларини ўрганиш – инсон
руҳий оламининг камалақдек жилваланиш сирларини англаб етиш
демақдир. Устоз Натан Маллаев Навоий лирик меросини «Хазойинул
маоний» кулиётида, «Девони Фоний» мисолида ўрганди ва энг
муҳими уни ўзгаларга англатишга уринда ва бунга эришди. Ҳақиқий
олимнинг фазилати ҳам ана шу – ўзи билганларни ўзгаларга
англатища эмасми?

Инсон зоти азал-азалдан ўз-ўзини ифодалаш истагида яшайди
ва инсонлик қудратини ҳам шу нарсада кўради. Шоир ўз шеърлари
билан, қўшиқчи қўшиқлари билан, олим ўз илми, илмий асарлари
билан... Ўз-ўзини ифодалаш жараёнида кимдир кўнглини бўшатади,
бошқа бирор эса ўз-ўзини янада чуқурроқ англай бошлади. Ўз-
ўзини англаш ва англатиш истагида битилган Навоий лирикасини
ўрганган устоз Натан Муродович Маллаев ҳам энг аввало ўзлигини,
инсоннинг инсонлик моҳиятини англади ва бу бахтни китобхонларга
ҳам туҳфа этди.

Х О Т И Р А Л А Р

МЕҲРИБОН МУАЛЛИМ ВА КАТТА ОЛИМ

Ҳақиқий ўқитувчи – устоз деганда мен Натан Муродович Маллаевни кўз ўнгимга келтираман. Ўқитувчи қайси илмни қайси усул билан ўқувчига ўргатиши, ўз сўзи ва эътиқодига амал қилиши, меҳнатсеварлик, поклиқда намуна бўлиши шарт. Ана шу сифатлари билан Натан Муродович Маллаев устоз сифатида минглаб шогирдларининг хотирасида сақланади.

Натан Мурод ўғли ҳаммамизнинг устозимиз Мақсуд Шайхзодани эслаб, «Мен институтни тамомлаб, мактабга ишга жўнаёттанимда, домла Шайхзода: «Натан, сен чуқур илмингни шу ерда, талабаларга ўргатишинг керак» – дедилар. Мен, ҳатто, қўрқиб кетдим, шундай масъулиятли вазифани? – дедим, домла: «Сен буни уддасидан чиқасан» – дедилар, – эслаган эди.

Ўзбек адабиёти тарихидан дарс бериш учун Натан Мурод ўғли қунт билан ўрганди. Ҳалқнинг қадимги тарихи ва адабиётини ўргатувчи манбаларни излаб топди. Шарқ адабиёти иккинчи ўрнига суриб қўйилган бир вазиятда, домла Шарқ мифологиясидағи афсона ва ривоятлар, ҳалқ оғзаки ижодисиз ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш мумкин эмаслигини таъкидлаб, уларни чуқур ўрганди за талабаларга ўргатди.

1974 йили нашр этилган «Алишер Навоий ва ҳалқ оғзаки ижоди» китобида буюк шоир ва мутафаккирнинг ҳалқ донишмандлиги чашмасидан нечоғлик усталик билан фойдаланганини бизга кўрсатиб берди. Унда ҳалқнинг бой сўз санъати ёзма адабиётнинг шаклланишида асосий устун бўлганини. Алишер Навоийнинг Шарқ ҳалқлари оғзаки ижодини ўз даври ҳикоя ва ривоятлари билан уйгуналаштиргани ифодаланди.

Натан Мурод ўғли Навоий ижодининг фольклорга алоқасини ўрганар экан, Марказий Осиёга хос бўлган туркий ва форсий тиљда яратилган қадимги афсона ва ривоятларни «Ўзбек адабиёти тарихи» китобига олиб кирди ва адабиётшуносларни зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлмиш «Авесто», «Бундахишин», «Ўрхун ва Энасой» ёзувлари», Маҳмуд Қошгариининг «Девони лугатит турк» ва Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарларида берилган бой манбалар билан таништириди. Заҳматкаш домла Алишер Навоий ижодини тадқиқ эттан Гарб ва Шарқ олимлари, рус шарқшунослари ва ўзбек адабиётини ўргангандан машҳур олимларимиз асарлари билан танишиб чиқди. Ат Табарий, Абу Райдон Беруний, Ҳондамир, Зайниддин Восифий, Е.Э.Бертельс, Н.Г.Арасли, Садриддин Айний, В.М.Жирмонский ва Х.Т.Зарифов, М.Абзалов каби кўп олимларнинг асарларидан файз толди. Бу тадқиқотлар натижасида минглаб

адабиётшунослар ўзбек халқининг бой маданий меросидан баҳраманд бўлдилар.

Натан Мурод ўғли Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодидан тўплаган афсона ва ривоятларини гуруҳлаштириб, эзгулик мифлари, ёвузлик мифлари ва космогоник мифлар, деб шартли равища изоҳлаб берди. Эзгулик мифларига Қаюмарс, Ҳұшанг, Таҳмурас ва Жамшид каби халқ севиб куйлаган қаҳрамонларни кўрсатди. Унда яхшилик кучларининг бошлиги Ҳурмуз ва ёмонлик кучларининг бошлиги Аҳриман ўртасидаги курашлар, бу курашда яхшилик кучларининг галабаси ва биринчи инсоннинг дунёга келиши ҳақида сўз боради. Адолатли шоҳ Жамшид даврида инсонлар роҳатда фаровон яшаганликлари, Жамшид 700 йил давомида яйловларни кенгайтириб, инсонлар учун бутун яшаш шароитларини яратгани, одамлар орасидаги қарама-қаршиликларга барҳам берганлиги тасвирланган. Пайғамбарлар тарихи ҳақидағи ривоятларни Алишер Навоий усталик билан ёзув адабиётига олиб кирди. Халқ оғзидағи дев, аждор ва шайтон ҳақидағи афсоналардан шоир ўз даври воқеалари билан чогиштириб, золим ҳукмронларнинг қилган хатти-ҳаракатлари ҳар қандай дев ва шайтоннинг ишидан қолип маслигини таъкидлади. Тадқиқотчи Натан Мурод ўғли Алишер Навоийнинг бу соҳада салафларидан қанчалик ўзиб кетганлигини аниқлаб берди.

Халқ эртаклариdek, фарзандсиз подшонинг тилаб-тилаб фарзанд кўриши, Алпомиш, Рустам, Фарҳод, Мажнун, Искандар каби достон қаҳрамонларига кўчирилган эди. Халқ муҳофазасининг кенглиги «Ҳамса»нинг барча достонларида кўзга ташланади. Фарҳоднинг «Оинай жаҳоннома»ни кўриши, ўз тақдирини билишга интилиши, Аҳриман дев билан олишуви, Аҳриманин қатла этиб, Сулаймон узугини қўлга киритиши лавҳаларини достонга олиб кириб, Навоий ҳар қандай ёвуз кучларни ҳам инсон сингади, деган хуносага келади. Фарҳод тилидан

**Деди ҳар ишки қилмиш одамизод
Тафаккур бирла билимиш одамизод – деди**

Инсондаги очкўзлик, бирорнинг ҳақига хиёнат қилиш, молудунё учун хийла-ю найранг ишлатиб, ўз маңбаатини кўзлаб, ҳатто туғишгани билан ҳам душманлашуви девнинг ишидир. Навоий «тул хотиннинг чирогидан шўъла ўтирловчи», «бир бош узум учун бутун бир боғни пайхон қилиувчи» амалдорлар, поражўлар, фарзандини 20 йил парвариш қилиб, ўзи емай едириб, ўзи ичмай ичкизиб, атрофида парвона бўлиб, боласини одам қаторига кўшганда, бир буйруг билан уни ўлдириш учун фармон берган золим шоҳларни қоралайди, бундай золимларни халқ газабидан қўрқишига чақиради, халқнинг буюк кучини Фарҳод образида гавдалантиради.

Навоий Искандар образини яратишда ҳам салафлари ижоди ва халқнинг бой фантазиясидан фойдаланади. Искандарнинг илм-фанга асослангани,adolat деворини қургани, яъжуз ва маъжуз каби одамхўр ёввойиларнинг йўлини тўсиб, темир, тошдан девор қуриб,

шу мамлакат халқариниң қийин ақвоздан күтилтириши тасвирланғандыр.

Натан Муродович Алишер Навоий асарларидағи одил ва золим шоқлар, доно вазирлар, меңнат ахли, саҳийлар ва баҳиллар ҳақидағи образларга халқ орасыда машқұр бұлған Хотами Тойи, Ануширвон, Амир Темур, Шоқ Гозий, Искандар Зулқарнайн,, Луқмони Ҳаким, Афанди ҳақидағи латифа, ривоятларнинг таъсирини ҳам күрсатиб берди. Луқмони Ҳакимнинг донолиги хұжасини құтқазиб қолғанлығы, ёки Хұжаси бүгдой эк, деса, арпа эккани ҳикоясы ҳам ибратомуздир. Хұжаси: «арпа экиб, қандай қилиб бүгдой оласан? – деб сұраганида. Луқмон: «Сен одамларга жабр қилиб, қандай қилиб жаңнатаға киришга умид болғайсан?» - деган латифаси характерлайдыр.

Натан Мурод үтли осмогоник (фазовий) афсоналарнинг Алишер Навоий ижодида акс этиши ҳақида ёзар экай, бундай мифларнинг бутун дүнё адабиётида қай даражада ифодаланғанлығига диққатимизни тортади. Инсон үзини үраб олған мұхит, коинот билан алдоқағордир. Шунинг учун ҳам қадим-қадимдан бери ер юзидағи воқеа ва ҳодисаларни коинот билан болғаб изохлашша интиладилар. Одамлар ерни онага, осмонни отага қиёслайдылар. Ер ҳосил беради, осмон қор-әмгир, нур ва иссиқлик беради. Одамлар қуёш, ой ва юлдузлар сирини билишга интилғанлар. Фан буни аниқлаш учун неча асрлардан бери ҳаракат қиласы, инсонлар эса аллақачон улар ҳақида үз тасаввурларини хаёл қылған. Шу туфайли Шарқ адабиётида асар яратыш жараённенде энг аввало Ҳудога ва пайғамбарға мақтөв ёзғандан сұнг, осмон, қуёш, ой ва сайёралар ҳақида алоқида тұхталадилар. Шарқда Зұхро юлдзуи санъат, нафосат хомийси, Сатурн (Зұхал) – деңқончилик-бахт рамзи, Юпитер (Мұштарий) зиё, әмгир белгиси. Ахтари Саъд – бахт юлдзуи, Баҳром (Миррих) жаңг ва қархрамонлик рамзи сифатида юритилади. Халқ шоирлари бу сайёралар ҳақидағи афсоналарни үз асарларида гүзал ифодалаганлар. Алишер Навоий халқнинг ана шу ижод қашмасыдан фойдаланған.

Натан Мурод үтли Маллаев Алишер Навоийнинг «Хамса» асарини тағдил қилип билангина чегараланмасдан, шоир «Тарихи мұлукі Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарларида ҳам халқ оғзаки ижодидан уринли фойдаланғанлыгини күрсатиб берди. Олимнинг ҳаёт йұли ҳам, педагогик, илмий-ижодий фаолияты ҳам барчамизға ибратлидір.

Г.МУСИНА,
филология фанлари
доктори, профессор

ҲАЛОЛЛИК ВА ФИДОЙЛИК НАМУНАСИ

Профессор Натан Муродович Маллаев билан күп йиллар давомида шу Низомий номидаги олий үқув юртида фаолият күрсатиб келғанларнинг бири сифатида айрим фикрларим билән ўртоқлашмоқчиман.

Натан Муродович Маллаев Ўзбек тили ва адабиёти факультетида таълим олиб, ўзбек адабиёти тарихига қатта эътиқод қўйғанлигидан домла Шайхзоданинг илмий раҳбарлигида аспирантурага кириб ўқиган ва уни муваффақиятли тутатиб, шу илм даргоҳининг ўқитувчиси этиб тайинланди. Шу ерда умрининг охиригача ўз қасбига садоқатли, чуқур билимли, талабаларга меҳрибон, одил, ҳалол ва пок инсон сифатида ўсиб улгайди, катта обўға эга бўлди.

Натан Маллаев ҳаётининг турлича тебранган вакътларида ҳам – оғир ва енгил кунларида ҳам бир меъёрда юқорида айтилган ижобий хислатларини сақлаб қола олган, шахс эди. Профессор Маллаев педагогик фаолиятини бошидан охиригача талабалар ҳурматини қозона олганлигидан, уларнинг дилига йўл топа олган устоз бўлганлигидан узоқ йиллар талабалар тилидан тушмаган эди. Республикализнинг қайси ҳудудига борманг, Ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари доимо «Натан Муродович яхши юрибдиларми, согсаломатмилар? У кишидан олган билимларимиз учун умрбод миннатдормиз» дейишиди.

Талабаларнинг бу хилда ҳурматини қозониш қандай ҳар профессор-ўқитувчига ҳам мусассар бўлавермайди.

Натан Муродович Маллаев ўзининг илмий фаолиятининг катта қисмини Алишер Навоий ҳаёти на ижодини ўрганишга багишилаган олим эди. У Навоийнинг бекиёс мутафаккир ва донишманд эканлигини; ўзбек ҳалқинингтина эмас, туркий ҳалқларнинг улуг сиймоси эканлигини; сўз сағъатининг гултожи эканлигини маҳорат билан тарғиб қила олди ва ўзи ҳам унга жуда тахассуб қилди. Бутун илмий фаолиятида ўзбек адабиёти тарихидаги улуг сиймолар ҳаёти ва ижодини ўрганиб, шу ҳақда илмий мақолалар, монографиялар ва дарслуклар яратди. Айниқса, профессор Маллаев Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганиш ва уни ёшларга етказа билишга катта аҳамият берди. У 1964 йили докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Аммо, баъзи бир ҳам қасбларнинг норавобинлиги туфайли бу тадқиқот Москва томонидан тасдиқланмади, нопоклик ва адолатсизлик қилинди.

Илмда ва ҳаётда ҳолис ва адолатли инсон бўлгани учун ҳам ўз фикрида қатъий қолди ва бир неча йилдан сўнг янги «Алишер Навоий ва ҳалқ оғзаки ижоди» мавзусига багишиланган диссертацияни муваффақиятли ҳимоя қилди.

Профессор Натан Муродович Маллаев Устозларига жуда садоқатли инсон эди. Айниқса, Ҳамид Сулаймон, Абдураҳмон Алимуҳамедов ва Шайхзодани жуда ҳурмат қилар ва уларни ўта ардоқлар эди. Ҳатто муомала қилишда ҳам ўз устози Мақсад Шайхзодага тахассусиф қилиб, «ўзларидан сўрасак» иборасини кўп қўллар эди. Улар хотирасини эслашга багишиланган йигилишларни ҳудди ўз ҳаётидаги яхши кунларнинг биридек жуда мамнунлик билан юқори савиядада ўтказар эди.

Натан Муродович Маллаев ўз умр йўлдошига, фарзандларига жуда намуна бўларли даражада садоқатли эди. Улар орасидаги чукур меҳр-муҳаббат пинҳона даражада бўлиб, унга ҳамма ҳавас қўса, орзугилик эди. Бу нарсанинг жуда кўп ўринларда гувоҳи бўлганмиз.

Професор Маллаев баландпарвоз гапларни, хушомадгўйликни, нопокликни ёқтирмас эди. Айниқса лоқайдлик билан ҳеч келишолмас эди. Илмий кенгашлар, факультет ва кафедра йигилишларида ҳар қандай мушкул масалаларнинг ечимиға донолик билан маслаҳат берар, лекин лоқайд ва кўзбўямачилярни тартибга келтиришга кўп уринар эди.

Мен кўп йиллик иш фаолиятимда Натан Муродовичдек олим ва ҳақиқий инсонлар билан бирга ишлаганимдан фаҳранаман.

М.АСҚАРОВА,

Россия Федерацияси Педагогика
фналари академиясининг академиги, ўзбек
тилшунослиги кафедрасининг мудири

ҲАМ УСТОЗ, ҲАМ УЛКАН ТАДҚИҚОТЧИ

Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Натан Муродович Маллаев ҳақида гап боргандা, кўз олдимга адабиётимиз тарихининг ҳормас-толмас тадқиқотчиси, бутун умрини илмимиз тараққиётига, ёшларнинг тарбиясига багишлаган олим келади. Уни мен биринчи бор талабалик йилларимда Ўзбекистон Миллий университетининг ҳозирги Й.Охунбобоев кўчасида жойлашган кутубхонаси залларида аспирант сифатида «Мунис Хоразмийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш тажрибасидан» мавзуи юзасидан илмий изланишлар олиб бораётган вақтларида кўрганман. У фақат босилган китобларни эмас, каттакатта қўлёзма китобларни ҳам ўқир, бирор билан кўпда гаплашмас, ишлётган курсисида узоқ-узоқ ўтирад эди...

Натан Муродович Маллаевнинг 50-йилларда Республикаиздаги ўрта мактаблар учун «Ўзбек адабиёти тарихи»ни, 60-йилларнинг бошида эса шу номдаги дарсликни университет ва педагогика институтлари учун яратиш унинг катта жасорати бўлди. Бу дарсликлар мамлакатимиздаги мумтоз адабиёт ўқитувчилари, адабиёт тарихи мутахассисларининг бир неча авлодарини тайёрлаб етказишида жуда катта роль ўйнади. Бу хизматлари учун олимнинг бир қанча юксак мукофотлар, унвонга сазовор бўлгани табиий бир ҳолдир.

Айниқса «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигининг олий ўқув юртлари учун яратилиши катта воқеа бўлиб, ундан олдин бундай катта қўлланма юзага келмаган эди. Унинг яратилиши бу китоб муаллифидан жуда катта куч ва гайрат талаб қилгани ҳақида ортиқча сўзлаб ўлтиришга ҳожат бўлмаса керак. Чунки бу дарслик Ўрта

Осиёдаги кўп асрлик тарихга, меросга эга бўлган ҳалқнинг адабиёт тарихи эди. Бу ишга Натан Муродович Маллаев зўр масъулият билан ёндошгани, аввало, шунда кўринадики, у бу қўлланмани ундаги материал қайси ҳажмда ёзишини тақозо этса ўша ҳажмда ёди. Дарслик адабиётмиз тарихининг эрамизгача бўлган давридан бошланиб, XVII асрнча бўлган даврни қамраб олган эди. Бунинг қирқ босма табоқдан ортиқ ҳажмда бўлганлиги бинобарин табий эди. Лекин буни ўша даврда баъзи бир ёнидан ел ўтмаган «билимдонлар» тушуна олмасдан, муаллиф шаънига таъна тошларини отиши бутунлай ўринисиз эди.

Шунинг натижасида муаллиф ҳаётида гоят кўнгилсиз воқеалар ҳам юз берди. Гап шундаки, Натан Муродович жуда катта меҳнат сарф қилиб яратган бу китобини қайта ишлаб 1964 йилда Академиямизнинг Тил ва адабиёт институти Илмий Кенгашида докторлик диссертацияси сифатида ҳимоя қилган эди. Аммо СССР Олий Аттестация Комиссиясидан бу иш қайтди. Бир неча бор қайта нашр бўлган ва шу вақтгача ҳам ўз қимматини йўқотмаган бу дарсликка шу хилда муносабатда бўлгани кўпчиликни ажаблантирган ва уларнинг норозилигига сабабчи бўлган эди.

Янглишимасам биз бир гуруҳ мутахассислар бу салобатли, ноёб асари учун Натан Муродович Маллаевга яхши ўқув қўлланмаси сифатида «Педагогика фанлари доктори» деган илмий унвон берилишини сўраб Олий Аттестация Комиссиясига маҳсус хат ҳам ёзган эдик. Унга ҳам ижобий жавоб ололмаганимиз. Домланинг дарслиги эса реал ҳаётда тобора чуқурроқ ўз ўрнини олишда давом этар эди. Муаллиф вафотидан кейин ушбу китобнинг Покистонда 2000 йилда форсий таржима бўлгани ва нашр этилгани эса унга берилган яна бир юксак баҳо ва юксак мукофот эмас-ми? Шуролар даврида шундайadolatcizliklar ҳам юз бергани факт.

Бу китобнинг баҳсли томонларидан бири, унда муаллифнинг ўзбек адабиёти тарихига доир мавжуд материаллардан, ўз касбдошларининг эълон қилган китоб ва мақолаларидан қандай фойдалангани масаласида эди. Масалан, ўша йиллари менинг Алишер Навоий ижоди бўйича биринчи катта тадқиқотим «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари» (1959 йил) ва «Навоий лирикаси» (1961 йил) номли илмий монографияларим эълон қилинган эди. Натан Муродович Маллаев ўз қўлланмасида менинг бу китобларимдан истифода этган ва буни қайд этган ҳам. Мен бунда ҳеч норози бўлмаган эдим. Аксинча, менинг Навоий адабий-танқидий қарашлари, улут шоирнинг шеърий мероси юзасидан билдирган фикрларим бу дарслик орқали олий ўқув юртлари талабаларига етиб боришидан хурсанд бўлган эдим. Мутахассислар орасида бу масала ҳақида бошқача ўйладиган одамлар ҳам бўлар экан-да!

1978 йили Натан Муродович Маллаев «Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти» деган мавзуда катта муваффақият билан докторлик диссертациясини ёқлади. Бу диссертацияга унинг 1973 йилда эълон

қылган «Навоий ижодининг халқчил негизи» номли китоби ҳамда 1974 йилда нашр этилган «Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти» монографияси асос бўлган эди. Натан Муродович Маллаев бу икки асарида Навоий шеъриятининг хусусан, «Ҳамса» таркибига киргак достонларининг ҳалқ ҳаётига, орзу-умидларига, ўзбек ҳалқ оғзаки ижоди анъаналарига нақадар яқилигини, уларнинг аксарияти фольклор заминида юзага келганини, охир оқибатда унинг ўз ижоди ҳам ҳалқ оғзаки ижодига кириб келганини, натижада шоирнинг ўзи ҳақида ҳам юзлаб ривоят ва ҳикоялар пайдо бўлганини юзлаб-юзлаб фактик материаллар асосида ёритиб берган. Натан Муродович Маллаевнинг докторлик диссертацияси ўзбек адабиётшунослик фанига қўшган унинг жуда катта ҳиссаси бўлди. Навоийшунослик тарихида ҳам ҳеч бир тадқиқотчи Навоий ва ҳалқ оғзаки ижоди масалаларига Натан Муродович Маллаевдек чуқур кириб бормаган, дейиш мумкин.

Натан Муродович Маллаев билимдон ва зукко, меҳнатсевар ва изланувчан адабиётшунос олим бўлиб, унинг номи ўзбек фани тарихидан ҳеч қачон учмаяжак.

А.ҲАЙИТМЕТОВ,
филология фанлари доктори,
профессор Беруний мукофотининг
совинцдори

ҒАМХЎР ВА ТАЛАБЧАН

Муҳтарам устоз билан илк гойибона танишувимиз аслида мактаб дарслклари орқали бўлган. Ўтган асрнинг 50-70-йилларида мактаб ва олий ўқув юртлари адабиёт дарслклари зукко филолог Натан Маллаев муаллифлиги остида чиқарилди. Деярли 30 йил такрор чоп этилган ушбу асарлар ўзбек мумтоз адабиёти ҳазинаси билан ёш авлодни илк бора таништирган мукаммал нашрлар бўлди. Дадил таҳлил ва муқоясалар, илмий теран ва равон услубда баён қилинган адабий иборалар ҳамон ўз жозибаси билан ажralib туради.

Ўзбек маданиятининг қадимий обидалари, оғзаки ва ёзма асотирлар, афсоналар, хусусан, «Авесто» ҳақидаги илк сўз жой олган эди бу қўлланма, дарслклардан. Устознинг устози Мақсад Шайхзода ҳазрат Алишер Навоийга «Газал мулкининг султони» дея таъриф қилган чогда Натан Маллаев ушбу таърифни илмий шарҳлашнинг удасидан чиқди. Навоий ҳақида етук сабоқ олишга интилевчи бутунги ўқувчи ва талабалар аввало «Ўзбек адабиёти тарихи» (биринчи китоб)га мурожаат этадилар. Аммо китоб бугун энг нодир меросга айланишга улгурди.

Устоз Натан Маллаев аввало ўзларига, табиийки, ўзларига, дўсту шогирдларига нисбатан талабчан олим эди. Аслида бу фани талабчанлик, фанни ўйин-мазахга айлантирмаслик талаби эди. Бир

иечай ийил домла ҳузурларида ҳамнафас бўлиб, ана шу талабчанликнинг аччиқ ва чучук сабоқларини кўп олганимиз.

Устознинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» деб аталган заминдор асари 70-йилларда кўз ўнгимида майдонга келди. 400 саҳифага яқин китобда халқ ижодиётига бир янги илмий тафаккур ёзма мумтоз адабиёт жанрлари, хусусан, Навоий ижодиёти билан типологик тарзда таҳдил этилганлиги фанда эътироф этилди. Ушбу асар ҳам «Ўзбек адабиёти тарихи» сингари ўзига хос қомусий қимматта эга. Бинобарин, адабиёт тарихини сўраб-суриншириб, унинг қай бир бобларидан наф олаётган ўзга ижтисослик соҳиблари-математиклар, педагоглар, табиатшунослар, тиббиёт ва фалакиёт домлаларининг эътирофи ҳам шундай. Адабиёт дарслиги ҳақиқатан ҳам илмга талабчанлик нишонаси сифатида майдонга келган. Китобга қисқагина «Маллаев» деб ном қўйилиб, устоз ва талабалар орасида оммалашиб кетганлигининг сири ҳам шундадир.

Бинобарин, ҳазрат Навоий мавзуи доимо Натан Муродович Маллаев зикрида бўлганлиги боис аллома адабининг ўтилари, талабчанлик атворлари қай бир даражада тадқиқотчига ҳам юқсан чоги. Зикр қилганимиз халқ ижодиётига оид рисоланинг бир ўрнида муаллиф ёзади: «Кишига ўтит берувчи, завқ-шавқ багишловчи қиссалар ҳам, қуруқ сафсата ва олди-қоқдилардан иборат қиссалар ҳам бўлган. Қиссагўйлар ҳам инчунин. Алишер Навоий яхши қисса ва қиссанолнарни севади, қадрлайди, лекин, бемаъни қисса ва кишиларни алдаб-авраб чўнтигини қоқсан, вақтини нобуд қилган «қиссасоз» ва «қиссанон»ларни ёқтиргмаган, қаттиқ қоралаган. У «Маҳбубул қулуб»нинг «Қиссасоз ва қиссанон зикрида» деб номланган 23-фаслида айтади: «Қиссасоз бекор, қиссанон ҳарза гуфтор. Ким маъжунинок ё банди, кўнглида онинг маъракаси оҳангি. Бийик гун била овуч қоқмоги ҳар дам хирод ва озарм қушлари топмоқ учун рам. Ҳаракатидин зоҳир телбалар атвори ва калиматидин усруклар шиори. Тева қумалогин сотарда қанди дегувчи, маъракаси доги мультакидари они олиб егувчи.

Байт:

Кишиким бўлмагон маъжун ва кадининг харидори
Онинг ҳангамаси бирла бузулмас ҳеч бозори¹.

(«Маҳбубул қулуб», 38-саҳифа)

Ҳа, ушбу мисраларга изоҳ не ҳожат, фақат мақсаднингина англатадиган бўлсак, юқорида тилга олганимиз улуг ҳазратдан домлага ўтган талабчанлик ҳислатларидан бир нуқтадир, эҳтимол. Китобга битилган домла дастхатлари эса шогирдларига бўлган беҳад ғамхўрлик нишонасини эслатиб турар: «Азиз шогирдим ва фарзанди қобилим, заҳматкаш ва қобилятли олиму муаллим Матназарга, муаллифдан. (Имзо) 5 май 1975».

¹ Маллаев Н. «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти», Т.: 1974, 70-бет.

Инчунин, устоздан гамхўрлик ва меҳрибонлик нишоналари ўлароқ ватанимизнинг ҳар бир гўшасида унинг шогирдлари фан даргаларига айланиб, эл-юрт ҳурматига мушарраф бўлдилар. Одилжон Носиров (Наманганд), Ҳамдам Абдулаев (Хоразм), Камол Мамбетов (Қорақалпогистон), Ҳамиджон Ҳомидов, Наримон Ҳотамов (Тошкент) ва бошقا ўнлаб устоз шогирдлари бутун «невара шогирдлар»га устозлик қилиб, Ўзбек миллий маданияти ва адабиёти тараққиётининг янги истиқболларига йўл очмоқдалар.

М.ПИРНАЗАРОВ,
Урганч Давлат университети
доценти

ТАЪЗИМ

Натан Муродович Маллаев ҳақидали илиқ хотираларим, у кишининг етук олим, моҳир педагог, ҳалол, бағри кенг бир зиёли сифатидаги фазилатлари ҳақидали таассуротларим дилимда бир умр сақланиб қолади.

Натан Маллаев 50-йилларда Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Давлат Миллий университети)нинг филология факультетидаги ҳам ўзбек мумтоз адабиётидан дарс берга бошладилар. Биз бўлгувчи филологлар у кишининг маърузаларига ихлос билан қатнашар ва мароқ билан тинглар эдик.

Домла ўз фикрларини мантиқан мукаммал, аниқ ва ўзига хос бир оҳангда ифодалар эдики, бу тингловчида алоҳида қизиқиш уйғотар, дикқатни беихтиёр ўзига тортар эди. Ҳозир собиқ курсдошлар йигилишганимизда у кишининг педагог ва мураббий сифатидаги бу хислатларини мароқ билан эслаймиз.

Маллаевнинг Университеттага таклиф қилиниши бежиз эмас эди, деб ўйлайман. Бу кезлар, домланинг ўз илмий-педагогик фаолияти, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш билан боғлиқ жиҳдий баҳслар, айрим классикларимиз ижоди ҳақида мунозаралар бўлаётган, ҳатто баъзи классик ёзувчилар мероси қатъий қораланаётган бир пайтда, ўзининг чуқур илмий мушоҳадалари билан, миллий маънавий бойлигимиз бўлган бебаҳо бадиий меросимиз ҳақида зўр эътиқод ва ихлос билан холис қарашларини дадил баён қилиб эътибор қозонган, илмий жамоатчилик назарига тушган бир даври эди.

Устознинг университет ўзбек адабиёти кафедрасида ҳам ҳурмати баланд эди.

Тақдир мени қўллади. Университетни тутгатгач, аспирантурага қабул қилиндим. Натан Муродович илмий раҳбар этиб тайинланди. Маслаҳат билан «Ҳамза поэзиясида традиция ва новаторлик» мавзусида иш олиб борадиган бўлдим. Буни кафедрадагилар ҳам маъқуллашди.

Номзодлик минимумлари, Ҳамза шеърий меросини мукаммал ўрганиш, назарий адабиётлар устида ишлап ҳаммаси қўшилиб,

аспирантуранинг биринчи йилида мұлжалланған ишимнинг суст кетишига сабаб бўлди. Бир йиллик илмий фаолият ҳақида илмий раҳбарнинг ёзма фикри керак...

Ишонч йўқотган таянчини йўқотади, дейдилар халқимиз. Аспирантуранинг бу биринчи йили якуни ўзимни ҳам қаноатлантиргани туфайли, ҳар хил андиша билан домланинг ёзма фикрини олгани уйларига бордим.

Гап дастлаб менинг аҳволим, оиласа ҳақида кетди.

Уйланганман, фарзандим бор, ижара уйда тураман. Буларнинг ҳаммасидан домла хабардор эканлар.

Гаффоржон, бардам бўлинг, бу қийинчилеклар унитилади. Тўпланған материалларингиз меёрига етгач, ёзишга ўтирасиз. Шубҳасиз йўлма-йўлакай қўшимча адабиётлар кўрасиз. Номзодлик минимумларини тезда топширишга ҳаракат қилинг, – деб менинг бир йиллик фаолиятим ҳақидағи фикрларини ёзиб бердилар.

Бу менда катта умид ва ишонч уйготди, қувват багишлади, ишимга катта ихлос билан киришдим. Домла диссертацияни бобмагабоб ўқиб, жиҳдий тузатишлар қилдилар. Айрим бобларни қайта ёзишга тўгри келди. Иш тугаб, домланинг назаридан ўтгач, муҳокамага қўйилди ва 1964 йилда ҳимоя қилдим.

Сўнгги йилларда жуда кўп диссертацион ишларнинг муҳокамасида иштирок этиб, айрим ҳолларда илмий раҳбарнинг эътиборсизлиги туфайли, ишда чала-чулла фикр юритилган, бўш, илмий исботи бўлмаган мулоҳазаларга дуч келасан киши. Ҳатто илмий раҳбар назаридан ўтмаган тадқиқотларни ҳам муҳокамага қўйилаётган ҳоллари бор. Ва шунга амин бўлдимки, Натан Маллаевнинг бу борадаги талабчанлиги, масалага маъсулият билан ёндошиши ҳар томонлама эъзозлашга лойиқ иш экан ва у кўп жиҳатдан ўрнак ва намуна бўла оладиган ҳислатдир. Бинобарин, диссертация сифатида муҳокамага қўйилаётган иш, айни чогда илмий раҳбарнинг ҳам маъсулият ва салоҳиятини кўрсатувчи зарур шартлардандир.

Натан Муродович катта илмий мерос қолдирди. Олимнинг 1953-72 йилларда ўрта мактаб учун ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи», сунгра 1963-65-76 йилларда нашр этилган Университет ва педагогика институтларининг Тил ва адабиёт факультетлари учун яратилган «Ўзбек адабиёти тарихи» китоблари чиндан ҳам маданий ҳаётмизда муҳим воқеа илмий-педагогик мерос бўлиб қолди.

Агар эътибор берсак, давр тақозоси билан мумтоз адабиётимизни қай тарзда талқин қилиш, уни ўқувчига қандай етказиш мумкин, деган муаммо кўндаланг бўлиб турган бир даврда сиёсий ва илмий методологик жиҳатдан ҳаммани қониқтирган ўкув қўлланмасини яратиб бергани чинакам жасорат эди. Биз ўқиган 50-йилларда бундай дарслик ва ўкув қўлланмалари мутлоқ йўқ эди. Устозларнинг маърузалари билан чегараланар эдик.

Дарслиқдаги жуда кам ўрганилган энг қадимги давр ёзма ёдгорликлар, мураккаб ижодий йўлни босиб ўтган адиллар ҳақида холис баҳо бериб ёритилган X-XII аср ўзбек адабиёти, Бобур поэтикасига доир қисмлар гоят ўқимишли, фактларга бой, катта илмий изланишлар маҳсулидир. Бу китобнинг сўнгти пайтларда яратилган кўп дарслик ва илмий тадқиқотларнинг яратилишига туртки бергани, сабоқ бўлгани ҳақиқатдир.

Натан Муродович умрининг охирги кезларида буюк Навоий ижоди билан жиҳдий шугууланди. Натижада олимнинг «Улуг шоир ва мутафаккир» (1969), «Навоий ижодининг халқчил негизи» (1973), ниҳоят докторлик диссертацияси сифатида яратилган «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» (1974) тадқиқот ишлари майдонга келди ва яхши баҳо олди.

Устознинг «Абулақосим Фирдавсий» монографияси, унинг кўп қиррали ижод соҳиби эканидан далолат беради.

Садоқат инсоннинг ҳусни деганлариdek, ўз эътиқодига, неча йиллик меҳнат эвазига жамланган илмий-маънавий бойликка садоқат домаланинг муҳим хислатидир.

У пайтлар биз ҳали ёшмиз, катта мунозараларга қатнашолмаймиз, аммо орқаватдан эшиштан, билганларимизга кўра Натан Маллаев ёзган дарсликлардаги айrim қарашлар у давр қолилига сигмаган кўриниши, бироз азият чекканларидан хабаримиз бор.

Садоқат эзгуликлар сари етаклайди, деганлари рост экан. Йиллар ўтиб бу китоблар жамоатчилик назаридан ўтиб, домланинг фикрлари тобора камол топа борди. Одамнинг қиммати – элга қилган ҳимматида, – дейдилар халқимиз.

Ўз меҳнат фаолияти, инсоний хислатлари, илмга эътиқод ва садоқати билан тириклиқда қадр топган Натан Муродович Маллаев бугунги кунда ҳам ўзбек адабиётшунослигида муносиб из қолдирган, ҳурмат ва эъзозга лойиқ табаррук зиёли сифатида қалбимизда абадий яшаб қолади.

Бу зот руҳлари олдида ҳамиша таъзим қиласиз.

Руҳлари шод бўлгай.

Ғ.МУМИНОВ,
Ўзбекистон Фанлар Академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва
адабиёт институтининг етакчи
илмий ходими, профессор

БИРИНЧИ УЧРАШУВ

Олий даргоҳга қадам қўйган ilk қуналаримиз. Ҳали курсдошларимизни яқиндан танимаймиз. Машгулотларнинг биринчи қуниданоқ узун бўйли, овози дагалроқ, лекин тайинли, мазмундор нутқи билан ҳаммамизнинг диққатимизни ўзига тортган домла бизга

сабоқ бермоқда. Минбарда конспекти, лекин у кафедра яқинига бормас эди.

У шундай гапирав эдик, гүё матнни ёдан айтиб бераётгандай. Унинг айрим сўзларини тушуниш қийин, кўзларига қараб бардош бера олмас эдингиз. Афсуски, у ўзини таништирмади, ёнимда ўтирган курсдошларимдан унинг ким эканлигини сўрашга вакт ҳам топа олмадим, чунки унинг бир қолида маъруза ўқиши, сўзларни танлаши, арабча сўзлардаги айрим товушларни ҳафсала билан талаффуз қилиши, муҳими, илмдаги фикрларига ўз муносабатини ишончли билидириши мени маҳдиё қилаёттан эди. Тўгриси, мен унинг сўзларини бўлгим келар эди, лекин уни аяр эдим. Чунки мароқли қўшиқни бузиб қўйищдан қўрқар эдим. Қўш дарс орасида талабаларнинг шивир-шивири бошланди. Курсдошларимиздан бири унинг ким эканлигини суриштириб келди ва унинг Натан Муродович Маллаев эканлигини айтишиди.

Устоз билан танишиш ана шундай бошланган.

УСТОЗ МАДДАНИЯТИ

Натан Муродович кўринишидан, юришидан ўта сипо, магрут ва муомала қилиш учун анча ноқулай туюлар эди. Аслида дилкаш, устозларига эътиборли, шогирдларига марҳамат кучли, содда инсон эдилар. Олий доргоҳда 7-8 йил домла билан бир факультетда ишлаб келган бўлсан ҳам, шу давргача бирга ошхонага бориш, бир пиёла чой устида гаплашишга мұяссар бўлмаган эдим. Иттифоқо, кириш имтиҳонларидан бирида домла раҳбарлигида ишлашга тўғри келди. У мен учун ҳамон суҳбатдош бўлишга ноқулай эди. Кириш имтиҳонидаги бирга фаолиятимиз домла билан яқин устод-шогирд бўлиб кетишимизга сабаб бўлган. У пайтда кириш имтиҳонларида ишто текшириш иши кечаси соат 11-12 ларга ҳам чўзилиб кетар эди. Ана шундай пайтларда домла ўз ташаббуси билан қаймоқ, иссиқ ноң, узум ва Саломатхон опа пишириб бериб юборган иссиқ овқатлар билан бизни меҳмон қилас эди. Дастурхон атрофида у ўзини шундай турар эдик, мен у кишини қайта кашф қилас эдим, чунки у домлалалримиз, опаларимизнинг ҳар қайсисининг дидига қараб чиройли ҳазил-мутоиба қилас эди, ёшларга ҳам алоҳида эътибор билан қараб, ўрни билан ҳазил, ўрни билан енгил аския қилас эди. Айниқса иш давомида қайд қилинган камчиликларни имтиҳон олувлчининг нафсониятига тегмаган ҳолда ўз вактида тузатишга ҳаракат қилас эди ҳамда бу иши барчамизга ибрат бўлар эди.

Домла ўз талабаларининг ҳам кўнглини олишга улгурап эди. Шу иили бир талаба тўйга айтиб келди.

Домла ҳаммамизнинг тўйга таклиф қилинганимизни айтдилар. Йўлда бизга Саломатхон опа қўшилдилар. Табриклиш навбати келганда Натан Муродович бир яхшигина совгани Саломатхон опа қўлидан олдилар-да, уни барчамизнинг номимиздан тақдим этдилар. Биз ниҳоятда ҳайратда ва хижолатда қолган эдик.

УСТОЗГА ҲУРМАТИМ

Мен тақдир тақозоси билан ўзбек ва қозоқ филологияси факультети декани мувовини бўлиб ишлаган вақтимда Натан Муродович иккинчи бор докторлик диссертациясини ҳимоя қилган эдилар. Ҳимоя юксак эътироф билан ўтган. Биз шогирлар ўта мамнун ва ифтихор билан домла ташкил этган бир пиёла чойга ташриф этдик. Факультет раҳбариятидан ҳеч ким йўқ эди. Менга факультет раҳбари сифатида сўз берилди, лекин мен раҳбарият вакили эмас, балки домланинг шогирди сифатида сўзлай бошладим, чунки ўша пайтда ҳам домла маънан факультетнинг раҳбари эдилар. Эътироф этиш керакки, домла факультетнинг мазмунини белгилаб берувчи, салоҳиятини таъминловчи устуни эди. Юқори ташкилотлардан келган топшириқлар (уларнинг аксраяти мантиққа зид булат эди) жавоб тайёрлаш домладан илтимос қилинар эди ёки у кишининг маслаҳати билан ёзилар эди. Ҳар қандай қийин вазиятларда жонга оро киришни ҳам домла зиммасига олар эди. Шундай инсоннинг дастурхони атрофида раҳбар сифатида нутқ сўзлашга маънавий ҳуқуқим йўқ эди.

... Домланинг боши осмонида қора кунлар кўп бўлганлигидан хабарим бор. Домла уларнинг барчасига ҳам бардошли эди. Мен ҳозиргача ҳам бир воқеани ижирганиб эслайман. «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги фақат Ўзбекистонда эмас, балки қўшни республикаларда шуҳратини кенг қулоч ёйган, унинг қатор нашрлари амалга оширилган бир пайтда бу дарсликка маломат тошлари отила бошланди ва «дўстлар»нинг ташабуси билан унинг муҳокамаси ташкил этиди. «Во ажабо» - дейишга тўтри кеди, зероки, бу муҳокама ҳеч қандай маънавий ва ҳуқуқий асосга эга эмас эди. Домла бунга сиртдан сира ҳам эътиroz билдирамадилар. Энг муҳими, у ёки бу масалада домлани тушунмасликда айблаб юрган «Замонавий адабиёт тарихчилари» мулзам бўлиб қолган эдилар. Домла ўзбек адабиётини замона, мағкура талаблари асосида ёритиш ва, аксияча, унинг бадиий эстетик моҳиятини соғлигича ёритиш нима эканлигини муҳолифларга «тушунтириб» қўйган эдилар. Қойил! Бу воқеа туфайли домлага бўлган ҳурматим янада ошиб кетди.

... Устоз бандаликни бажо келтирган кунлар. Унинг яхудий миллатига мансуб эканлиги ана шунда «айрим шахслар»га маълум бўлиб қолди. Тўгри, домла ўз миллати қонун-қоидалари асосида дағн қилинди, лекин домла ўз миллатига эмас, балки бутун умрини ўзбек миллатининг маънавиятини бойитишга багишилади. шу туфайли унинг атрофидаги шогирлари домланинг гайри миллат эканлигини ёдларига ҳам келтирмас эдилар. Ҳатто унинг одида яхудийлар ҳақидаги салбий ҳолатларни ҳам гапириб юборар эдилар. Ҳа, домла қалбининг бир чуқурчасида ўз миллатига бўлган садоқатга жой қолдирганилиги аниқ. Лекин унинг қалбининг катта қисмидан ўзбекларга бўлган муҳаббати, адабий меросимизга бўлган ҳурмати ва

муҳаббат ҳамда зоҳирида ўзбек халқининг баҳти ўрин олган эди. Шу вақтларда унинг яқин қариндошлари исломий урф-одатлар бўйича домланинг йигирма маросимини ўтказиш нияти борлигини айтишди ва бунга бизни қисташди ҳам. Инкор этиш чораси қолмади. Менда дастлаб иккиланиш кайфияти бўлди ва ниҳоят қатъий қарорга келдим. Домлани исломий урф-одатларимиз бўйича ёдлашимиз ўринли, чунки у зот исломни ҳурмат қилган, ўрганган, барча маросимларда қўлинни кўтариб дуо қилган. Бу маросимда менга тиловат қилиб ўтириш вазифаси таклиф этилди. Мен таажжубландим, чунки мендан кўра диний маълумотта эга бўлган шогирдлари бор эди. Вазиятни тушунтиришди, лекин мен ҳеч тортинмай бу вазифани маросим охиригача бажардим. Маросимга ташриф буюрган филология фанлари доктори, профессор, Узбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Абдулқодир ака Ҳайитметов ёнимга келиб: «Самихон ука, жуда савоб иш қилдингиз. Натан Муродовичнинг исломни қабул қилганлиги ҳақидаги эътирофини эшитмаганман, лекин у зотнинг бутун турмуш тарзи, илмий ва амалий ҳаёти динимиз асосларига монанд бўлганлигини биламан. Уни мусулмон дейишта ҳақлимиз» - деб, менга ташаккур айтиб кетдилар.

С.АШИРБОЕВ,
филология фанлари
доктори, профессор

ШАФФОФ ИНСОН

Биз наманганлик адабиётшунос олимлар: Одилжон Носиров, Мўминжон Сулаймонов ва мен Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Натан Муродович Маллаев раҳбарлигида фан номзодлиги илмий даражани олиш учун диссертация ҳимоя қилганимиз. Шу муносабат билан Натан Муродовичга шогирд тушганмиз. У киши билан узоқ вақт мулоқотда бўлганмиз, сұхбатларини мириқиб тинглаганмиз, фаний салоҳиятидан фойдаланганмиз, яхшиликларини кўрганмиз, яхши томонларини ўзимизга «юқтириб» ҳам олганмиз.

Устоз Натан Муродович Маллаев забардаст навоийшунос олим эди. Унда улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийга хос фазилатлар мавжуд эди. Ўта юксак зийрак ва қобилят эгиси, меҳнатсевар, интизомли, адолатли, камтар, олийхиммат инсон эди. Шогирдарга ҳам меҳрибонлик, ҳам талабчанлик билан турарди. Гаразгўй, амалпаст, худбин, товламачилик билан ҳаёт кочириувчи кимсаларни ёмон кўрарди. Ҳар бир сўзни ўйлаб гапирад, ганимларини сўз билан узиб оларди. Порахўрлик – душмани эди.

Устоз шундай гўзал хусусиятларга эга бўлишига қўрамисдан, сирли салобати бор эди. Домла билан сұхбатлашгацда, ўзимизни эҳтиёт тутардик, ҳар бир сўзни ўйлаб гапирадик.

Домла ҳақида бир неча ҳайратланарли воқеаларни бошдан кецирганман. Уларнинг баъзилари сира эсимдан чиқмайди.

1970 йили эди. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг қардош халқлар адабиёти кафедраси қошидаги кундузги аспирантурага ўқишга кирдим. Кафедра мудири Натан Муродович Маллаев менга илмий раҳбар этиб тайинланди. «30-йиллар ўзбек поэзиясида фольклор анъаналари (поэмалар аспектида)» мавзусида ишни бошлаб юбордим. Домла билан кентайтирилган режа туздик. Марказий кутубхоналарга қатнаш, олимлардан маслаҳатлар олиш, мавзуга доир адабиётларни ўқиш, баъзи бир диссертациялар билан танишиш бошланиб кетди.

Бир куни ётоқхонада аспирантлар билан гуринглашиб қолдик. Бари кўнгилдаги гапини тўкиб солди. Гап илмий раҳбарлар ҳақида кеттанды, андижонлик аспирант: «Менинг илмий раҳбарим шундайки, олдига «яримта»ни очиб қўймасам, мен билан суҳбатлашмайди», - деди. Бошқалар ҳар хил гапларни айтишди. Менинг калламга «демак, раҳбарга қуруқ бормаслик керак экан», - деган фикр келди. Менинг раҳбарим бу соҳада қандайкин?!

Ҳар ойда бир марта уйга, Тошкентдан Чортокқа поездда келардим. Баҳорда уйга келсан, анжир гарқ пишибди. Хотиним: «Дадаси, анжирдан олиб, тўғри домланикига боринг, шаҳарда мева-чева кам бўлади, севиб ейишади», - деб қолди. Дарров кичкина каробка (қозоз қути) олдим-да, тагига анжирнинг кўм-кўк баргини тушадим, устига анжир тердим. Тошкентга жўнадим. Поезд шаҳарга эрта тонгда этиб келарди. Домла оиласи билан Гордеев кўча, 15-уйда яшарди. Қўнгироқни чалдим. Домла эшикни очдилар, иссиқ кутиб олдилар. Коробкани эшикдан кираверишга, девор тагига қўйдим. Домла билан уйда икки-уч соат суҳбатлашдим, консультация олдим. Сўнг аспирантлар ётоқхонасига жўнадим. Кўча эшигига келгандা, домла коробкага кўз ташлаб; «Маҳмуджон, бу нима?» - деди. Мен: «Анжир, ҳовлимиздан», - дедим. Домла койидилар: «Бир ҳовлида тўрт киши яшаймиз. Саломатхон билан иккимиз ишлаймиз, ойлик оламиз. Ҳамма нарса етарли. Ҳатто ойлигимиз ортиб қолади. Сизнинг эса қишлоқда хотинингиз учта бола билан қийинчилик билан яшайди. Бундан кейин бизникига ҳеч нима олиб келманг. Ҳафа бўламиз. Анжирни аспирантлар билан енглар». Огир ҳолатда қолдим. Йиглагудек бўлиб, коробкага қўл узатдим...

Иккинчи бир воқеа. Домла баъзан «Чорток» санатроийсига келиб даволанардилар. Санатроийга чиқсан, домла: «Маҳмуджон, даволаниш муддатим тугади. Эртага кетаман. Поездга чипта олиб қўйсангиз», - дедилар. 8 сўмга чипта олдим. Поезд жўнашидан олдин билетни домлага бердим. Домла унга назар солдилар-да, ҳар қанча қаршилик кўрсатишинга қарамай, пулни кўкрак чўнтағимга солиб қўйдилар. Пулнинг олмасликнинг иложи қолмади.

Диссертациям уч бобдан иборат эди. Раҳбарим Натан Муродович Маллаев ҳар бир боб муҳокамасини ҳар бир квартал

режасига киритдилар. Мен бунга ўжарлик билан қаршилик күрсатдим: «Домла, диссертацияни бир йұла биткәзіб, сұңг Сизға күрсатман. Ҳар бир бобни мұхокама этиб, ҳато-камчиликтер айтилса, ҳафсалам пир бұлыб қолади», - дедім. Домла рози бұлдилар: «Яхши. Сиздан илтимос. Сизнинг баъзи бир мақолалар ингизни күрганимдан маълумки, Сиз әхтиросга, романтикаға бериліб кетасиз. Илмий иш буни күтармайды. Ҳақиқатдан, домланинг ёзиш услуги шундай зәдик, илмий ишларида, құлланмаларида, дарсликларида ортиқча жимжимадорлиқдан, олди-қоцди гаплардан, ўта әхтирос-романтикадан қочардилар. Ҳамма түшунадиган, содда, равон илмий тилда ёзардилар. Баъзи машхұр адабиётшуносларнинг бир сақиғадаги фикрни домла бир жумлада ифода қылардилар. Шогирлардан ҳам шундай услугуда, содда илмий услугуда ёзишни талаб қылардилар.

Мен бир ярим йилда диссертацияга доир адабий далилларни түпледім. Ичимдан «Ёзавер!» деган нидо келди. Ёзиш малакасига эта бұлғаним учун диссертацияни бир ярим ойда кекею-кундуз ёзип тутатдым.

Хәётда шундай илмий раҳбарларни биламанки, аспирантларнинг диссертацияларини үқиб беришни бир неча йилга чұзадилар. Домла оса, бирор мақола ёки илмий ишни текширишга берсанғыз, барча ишларини йигиштириб қўйиб, Сизникини үқиб берар, таҳрир қылардилар. Бу ишдан чарчамас, эринмас зәдилар.

Диссертацияни құлөзма шаклида тайёрладым, сұнgra машинкада күчирдім. Домлага бердім. У киши 300 сақиғадан иборат илмий ишни бир ҳафтада үқиб чиқдилар. «Барибир, яна уч-түрт жойда баланд парвоз гапларни ишлатибсиз», - деб диссертация құлөзмаси ҳақиғадаги тақриз-хуносадан иборат иккى сақиғалик хатни қўлимга бердилар. Диссертациям ҳақиғадаги домланинг ўша дастхатларини қамматбаҳо ҳужжат сифатида ҳозир ҳам сақлайман.

«Ассалому алайкум, Мулла Маҳмуджон! - деда бошланған хат. - Ҳорманг зиди, катта меңнат билан! Самара яхши, хурсандман. Муборак бўлсин, инимиз!

Бироқ жиндең мәңнат ва маслаҳат ҳам бор. I ва II боблар асосан тайёр, мазмун, савия ва бошқа жиҳатлари билан яхши таассурот қолдирди. Бир оз таҳрир қылса кифоя. III бобни ушбу ишдан воз кечиб, уни янги бир ишга олиб қўйсанғыз. Бошда достонлар кифоя қилмас деган ўйда зәдик. Иш достонлар билан кифояланиши мумкин. Шеърий эртаклар умумий савия жиҳатидан бўшроқ экан, I-II бобларга етарли даражада қовушмаётір. Ёзилганлар ҳам I-II боблардан сезиларли фарқ қиласы. Хуллас, III боб ишга ҳусн бузар бўлиб тушиши хавфи ҳам бор...

Муқадимма ва хотима қайта ёзилиши лозим...

Диссертациянинг хато-камчиликтерини тузатиши учун түқкіз моддадан иборат вазифа күрсатилибди. Дастхат шундай тамомланған: «Куч-қувват тилайман, илҳом ёр бўлсин. 20.11.72. Тун-2,00 Натан

Маллаев. Тошкент». Диссертацияни тунгача, соат 2,00гача ўқилиши мени ҳайратта солди.

1973 йили домланинг номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилувчи шогирдлари кўпайиб қолдик. Домла «кўз тегмасин» дедилар, шекилли, Аметова Маяни ТашГУга, Хидиравли Сатторовни Олмасотага, Ҳалимжон Ҳудойназаровни Душанбага, мени СамДУга йўлладилар.

Ва, ниҳоят, қанча-қанча ютур-юурлардан сўнг, ҳимоя яқинлашди. Домла мийигида кулиб: «Мен Самарқандга боролмайман, шекилли», - дедилар. Мен кўзимга ёш олиб: «Агар бормасангиз, ўзимни дунёда энг бахтсиз киши ҳисоблайман», - дедим. Домла куладилар.

Мен ҳимоя қилишдан бир ҳафта аввал чамаси домлага Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби деган фахрий унвон берилди. Мен ва А.Абдураҳмонов деган олимнинг ҳимоямизга багишланган СамДУнинг илмий Кенгашини кенгаш раиси, машҳур науойишунос олим, академик Воҳид Абдуллаев Натан Муродович Маллаевни янги фахрий унвон билан табриклаб бошлади. Анжуманга жон кирди. Йигилишнинг дастлабки дақиқалари табрик, қувонч, тантана билан бошланди ва шундай руҳда тутади. Юз фоиз овоз олдим. Уч ойда Москва ВАКи илмий ишимни тасдиқлади. Ўша кундан бери академик Воҳид Абдуллаевнинг садоқатли шогирдига, ўзи айтмоқчи, наманганлик тулпорига айландим.

Устозим Натан Муродович Маллаев ана шундай шаффоф инсон эди!

М.МАЪМУРОВ,
Наманган Давлат
университетининг доценти

МЕНИНГ САРКОРИМ

Талабалик йилларимда Натан Муродовични ҳар кўрганимда ҳудди қуёш нуридан баҳра олгандек бўлар эдим. Чунки факультетимиз ҳаётида домла алоҳида ўрин тутар эди. Домла пахта далаларида меҳнат қилаётган талабалар даврасида Ватан олдидаги бурч, эл-юрт равнақи учун қилинаётган меҳнатимизни олқишлиб, ташаббускорликка чорловчи гапларини тинглаганимизда гайратимиз янада жўш урар эди.

Институтни тутатиб, иш фаолиятимнинг дастлабки кунларида танаффус пайтларида учрашганимизда «Турдибой, бугун сабоқ борми? - деган саволига «ҳа» деб жавоб берганимда; «Мен ҳам сизни шу кун келади деб дарс қўйдирганман», деб камтаринлик билан лутф қиласарди.

Аспирантурага кириб, илмий иш билан шгулланиш ниятим борлигини ва илмий ишимга раҳбар бўлишини сўраганимда, номзодлик диссертациянинг мавзуси ҳақида чуқур ўйланиб, қозоқ

халқ достонларини қиёсий аспектда ўрганишни тавсия қилди, раҳбар бўлишга розилик билдириди.

Олмаота шаҳрига борганимда мен ўзимнинг Натан Муродович Маллаевнинг шогирди эканлигимни айтар эканман, у ердаги олимларнинг устоз ҳақидаги илиқ гапларидан беҳад хурсанд оўлардим. Ахир Қозогистон Республикаси Фанинг мухбир аъзолари Р.Бердибоев, Н.С.Лизунова, Ш.Қ.Сатбаева, З.Аҳмедовлар Натан Муродовичнинг жуда катта адабиётшунос олим эканлигини қониқиши билан эътироф қиласар эдилар. Устознинг қозоқ халқ китоблари ҳақида илмий изланишлар юритиб, уни термин сифатида киритиш қозоқ адабиётшунослиги илмини бойитиш, демакдир.

Устознинг уйига ташриф буорганимда дастурхон атрофида қизиқарли сұхбатлар бўлар эди. Шогирд эканлигимни ҳис қилиб, чойнакка қўл чўзиб, чойни қўймоқчи бўлганимда: «Сиз ўзингизнинг уйингизда чой қуясиз, ҳозир эса Сиз менинг меҳмонимсиз» - деб кулиб қўярди. Сұхбат чогида фан янгиликлари биринчи ўринда турарди. Шу билан бир қаторда адолатпарварлик, меҳнатсеварлик ҳақида ҳам маслаҳатлар бериб, ҳаётда учрайдиган баъзи бир гурухбозлиқдан, баъзи бир галамис фикрда юрадиганлардан йироқ юришимизни қайта-қайта ўқтиради.

Устоз шогирдларини тез-тез ўз дарсларига киритиб, маъруза охирида мутойибә билан дарсдан сўнг: «Зерикаб қолмадингизларми?» - деб камтаринлик қилардилар. Кафедра йигилишларидан бирида устоз дарси муҳокама қилинаётганда, мен адабиётшунослик фанида Натан Муродович Маллаев мактаби яратилганини мамнуният билан гапирганман. Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Натан Муродович Маллаев - устозим ҳамиша биз билан ҳамроҳ. Олмаота шаҳрида номзодлик диссертациямни ҳимоя қилиб, юз фоиз овоз билан ўтганлигимни хабар қилганимда устознинг «Демак, галаба, табриклиман», - деган овозлари ҳанузгача қулогимда.

Т.ҚОЛДИБОЕВ,
қозоқ филологияси
кафедрасининг мудири,
филология фанлари
номзоди, доцент

НАТАН МУРОДОВИЧ МАЛЛАЕВ АСАРЛАРИНИНГ МУХТАСАР БИБЛИОГРАФИЯСИ

1951

Мунис, (Ўрта мактабларнинг 8-9-синфлари учун ўқув қулланмасининг бир боби)
Турди, (Ўша қулланма)

1952

Ўзбек адабиёти бўйича 8-9-синфлар учун дастур (ҳамкор.)
Саккизинчи синфлар учун адабиёт хрестоматияси (ҳамкор.)

Саккизинчи синф хрестоматияси учун адабий-биографик
очерклар

1953

Ўзбек адабиёти тарихи. Ўрта мактаб учун дарслик
Машхур демократ шоир, «Совет мактаби», 5-сон

1955

Адабиётда типиклик масаласи, «Совет мактаби», 10-сон
Педагогика институтлари учун ўзбек адабиёти дастури

1956

Адабиёт ва ижтимоий тафаккур, «Ўзбекистон ССР тарихи». I
том 2-китобнинг «XIX асрнинг иккинчи ярмидаги Ўзбекистонда
маданий ҳаёт» бобининг бўлими

Ижтималий-сиёсий фикр ва адабиёт, «Ўзбекистон ССР тарихи». I
том «XX аср бошларида Ўзбекистон маданияти» бобининг бўлими

1957

Рудаки, «Звезда Востока», 10-сон

1958

XV аср тазкираларининг тарихий-адабий қиммати. «Ўзбек
адабиёти масалалари» китобида

1959

Ўзбек адабиёти тарихи бўйича олий ўқув юртлари учун дастур
(ҳамкор.)

1960

Навоийнинг рубоий ва тулоқлари ҳақида. Алишер Навоий.
Рубоий. Туюқ. (Сўз боши) «Ўқитувчи»

1961

Мажлисий ва унинг «Қиссаи Сайфулмулук достони.
«Мажлисий» китобига сўз боши. Ўзадабийнашр.

Ўзбек адабиётида газал ва унинг тараққиётида Навоийнинг
роли. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 3-сон.

Қадимги адабий ёдгорликлар. Низомий номидаги пединститут
илимий асарлар тўплами. Том XXIX, 2-чиқиши.

Хоразм Хайёми, «Шарқ юлдузи», 3-сон.

1962

Х-ХII асрлар адабиёти, Низомий номидаги пединститут илмий асарлар тўплами, 4-чиқиши
Абулқосим Фирдавсий, Ўзбекистоннишр

1963

Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Олий ўқув юртлари учун дарслик
9-синф учун хрестоматия (ҳамкор.)

1965

Атоқли санъаткор. Садриддин Айнийнинг 8 томлик асарларининг I томига сўз боши

1967

Мангу барҳаёт обидалар. «Ўзбекистон хотин-қизлари», 4-сон

1968

«Гениал шоир ва мутафаккир». Ўзбек, рус, қорақалпоқ тилларида. Т.: «Фан»

Улуг шоир. Алишер Навоий. Лирика. тўпламига сўз боши

Навоийнинг форс-тожик адабиётига қўшган ҳиссаси. «Маданий мерос», 1-сон

Алишер Навоий, «Лайли ва Мажнун» достонининг русча таржимасига сўнгти сўз

XIX асрнинг 2-ярми ва XX асрнинг бошларида Ўзбекистонда адабиёт ва ижтимоий фикр. «Ўзбекистон халқлари тарихи». II том, Т.:

1969

Алишер Навоий, «Ўзбек совет энциклопедияси», I том

1970

Мутафаккир – санъаткорнинг қалб оҳанглари. Алишер Навоий асарлари русчә таржимасининг X томига сўнгти сўз

Атоқли санъаткор, «Азербайджан» журнали, 2-сон. Баку

1971

Анъянавий муқаддимот, «Ўзбек тили ва адабиёти». I-сон
Бўғин ва шеърият. «Совет мактаби», 9-сон

1972

Халқ поэтик ижодиётида Навоий образи. «Халқлар дўстлиги – адабиётлар дўстлиги». Низомий номидаги Тошкент пединститутининг илмий асарлар тўплами, 99-том

Халқ афсона ва эртакларида Фарҳод ва Ширин образлари.
«Халқлар дўстлиги – адабиётлар дўстлиги» тўпламида

Навоий асарларининг этнографик аҳамияти. «Маданий мерос»,
3-китоб

«Фарҳод ва Ширин»нинг халқ китоби вариантлари. «Маданий
мерос» 3-китоб

Навоий утопияси. «Гулистон» журнали, 8-сон

Навоий ижодининг халқчил негизи

1973

9-синфлар учун адабиёт хрестоматияси (ҳамкор.)

1974

Ўзбек адабиёти тарихи (9-синф учун дарслик)

Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти

Ўзбек адабиёти тарихи (8-синфлар учун дарслик, ҳамкор.)

Адабиёт хрестоматияси (8-синф учун дарслик, ҳамкор.)

1975

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор.) 8-синфлар учун дарслик. Т.:
«Ўқитувчи»

1976

Ўзбек адабиёти тарихи. Олий ўқув юртлари талабалари учун
дарслик. Т.: «Ўқитувчи»

Навоий ва космогоник асотирлар. «Гулистон» журнали, 5-сон

1977

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор.) 8-синфлар учун дарслик. Т.:
«Ўқитувчи»

1979

Ўзбек адабиёти тарихи. Кечки сменали • ишчи ёшлар
мактабларининг 8-синфи учун дарслик. Т.: «Ўқитувчи»

Санъатлар уйгунилиги. «Гулистон» журнали, 2-сон

Барҳаёт шеърий қаср (масъул муҳаррир Н.Маллаев) Т.: «Фан»

1980

Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Мактаб ўқитувчилари ва
олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун
қўлланма. Т.: «Ўқитувчи»

Алишер Навоий. Лирика (2-нашри) Т.: «Ўқитувчи»

1981

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор.) 8-синфлар учун дарслик. Т.: «Ўқитувчи»

Улуг мутафаккир ва мураббий. «Ўқитувчилар газетаси» 12 февраль

1982

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор) 8-синфлар учун дарслик. Т.: «Ўқитувчи»

1983

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор.) 8-синфлар учун дарслик Т.: «Ўқитувчи»

1984

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор.) 8-синфлар учун дарслик. Т.: «Ўқитувчи»

Инсон баҳти, ҳалқлар дўстлиги ва осоийшталигининг улуг куйчиси. «Совет мактаби» 2-сон

1985

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор.) 8-синфлар учун дарслик. Т.: «Ўқитувчи»

Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий – тарбиявий аҳамияти. Т.: «Ўқитувчи»

Сўз санъатининг гултожи. «Ўқитувчилар газетаси», 28 Декабрь

1990

Ўзбек адабиёти тарихи (ҳамкор.) 9-синфлар учун дарслик. 13-нашири. Т.: «Ўқитувчи»

1991

Сўз санъатининг гултожи. Т.: Фофур Фулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти

1992

Алишер Навоий. Лирика. Т.: «Ўқитувчи»

Ушбу мухтасар рўйхат аспирант Азимжон Шоимов томонидан тузилди. Унга муаллифнинг турли йилларда эълон қилинган кўплаб газеталардаги мақолалари кирмай қолди.

«ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ» ОЛАМ КЕЗАДИ

Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Шарқ адабиётининг зукко билимдони Натан Муродович Маллаевнинг олий ўқув юртлари талабалари учун ёзилган

«Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги (1963) ўша йиллариёқ кенг илмадаб аҳли назарига тушиб, эътирофига сазовор бўлган эди; вақтли матбуотда кўплаб ижобий муносабатлар билидирилган эди. Бутина эмас, Туркия, Азарбайжон, Афғонистон сингари мамлакатларда ҳам китоб ҳақида илиқ фикрлар баён қилинган, тақризлар чоп этилганди. Жумладан, Афғонистонда пушту тилида ўша йиллари чоп бўлган «Пухантун» журналида тақриз билан асаддан парчалар эълон қилинди; «Юлдуз» журналининг бир неча сонида эса, дарсликнинг дастлабки боблари тўла чоп қилинди.

Дунё миқиёсида бу китобга қизиқиш ҳамон давом этмоқда. 2000 йил Пешовар шаҳрида ушбу дарсликнинг «Тарихи адабиёти турки-ўзбеки» номи билан чоп этилганлиги бу фикрни яна бир карра тасдиқлайди. Китоб Бурҳониддин Намиқ Шаҳроний томонидан форс тилига таржима қилинган бўлиб, уч жилдда нашр бўлган. Биринчи жилд энг қадимги даврдан Мавлоно Лутфийгача бўлган қисмини ўз ичига олган. Унга доктор Муҳаммад Яқуб Жузжонийнинг китоб ҳақидати тақризи, мутаржимнинг ўзбек адабиёти тарихининг яратилиши ҳақидаги батафсил муқаддималари илова қилинган. Бундан ташқари жилднинг охирига «Мани жондин усоннайди, жафодин ёр усонмасми?» мисраси билан бошланадиган Фузулийнинг газали таржимаси билан, Фаробийнинг расми, Шаҳронийнинг сурати билан қисқача таржими ҳоли илова қилинган. Дарсликнинг иккинчи жилди тўлалигича Алишер Навоий ҳаёти ва меросига багишиланган. Дастилабки саҳифада Навоидан бир газал, бир байт ва бир рубой бериллиб, ундан сўнг шоирнинг портрети берилган. Китоб охирига эса Ҳусайн Бақаро билан Абдураҳмон Жомийнинг сурати ҳамда саккиз байтилик газали киритилган. Фузулий газалининг форсийча таржимаси берилгани ҳолда Жомий шеърининг асли келтирилган холос.

Китобнинг учинчи жилди Бобурдан бошланиб Подшохўжанинг ҳаёти ва ижодий мероси баёни билан тутгайди. Дастилабки саҳифада Бобурнинг уч рубойиси ва портрети берилган, кейин асл матнининг муқаммал таржимаси баёни келтирилади. Асосий матнлар баёнидан сўнг китобда учрайдиган номлар, атамалар, тушунилиши ва таржимаси қийин бўлган сўз ва иборалар, географик номлар ҳамда бошқаларнинг муқаммал шарҳи келтирилган. Кўплаб шеърий ва лафзий санъатлар шарҳланниб, тушунтирилган. Жилднинг охирида Булуд Қаро Чуллунинг «Нигоҳи фалак» номли ижтимоий-фалсафий, ҳасбу ҳол характердаги шеъри форсий тилда чоп қилинган. Бу жилдда ҳам яна мутаржимнинг қисқача таржиами ҳоли, илмий мероси баён қилинган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакким, Намиқ Шаҳроний «Ўзбек адабиёти тарихи» матнига ҳам эҳтиёткорлик билан, баъзан эса ҳам ижодий ёдошган. Масалан: профессор Натан Муродович Маллаев ўша давр тақозоси ва мавжуд мафкура зугуми таъсири ўлароқ Яссавий ижодини диниймистик адабиёт меваси сифатида талқин

нилишга мойиллик кўрсатган бўлса, Шаҳроний таржима жараёнида Яссавий ижодининг исломий-маърифий, сўфиистик моҳиятини кенгроқ, мукаммалроқ шарҳлашга, таҳдил қилиб кўрсатишга ҳаракат этган. Бундан ташқари мутаржимнинг баъзан ўзидан янги мисоллар, далиллар келтиришга уриниш ҳоллари ҳам учрайди. Умуман «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг форсий тилга таржима қилиниб, чет элда нашр этилиши, марҳум муаллиф учун ҳам, университетимиз учун ҳам катта обрў ҳисобланади. уни асл нусха билан қиёсий, мукаммал ўрганиб таҳдил қилиб, баҳолаш эса келажақдаги вазифаларимиздандир.

Т.БЎРИЕВ

МУНДАРИЖА

- 1.Х.Ҳомидий, Поктийнат
- 2.Н.Ҳотамов, Барқарор дарсликлар муаллифи
- 3.Т.Мирзаев, М.Жураев, Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларини ўрганишда Н.Маллаевнинг ўрни
- 4.Ҳ.Абдуллаев, Ҳалқ китоблари тадқиқотчisi
- 5.С.Олим, «Ҳамса»шунос
- 6.М.Сулаймонов, Қардош ҳалқлар адабиёти билимдони
- 7.К.Муллахўжаева, Навоий лирикаси Н.М.Маллаев нигоҳида

ХОТИРАЛАР

- 1.Ғ.Мусина, Мехрибон муаллим ва катта олим
- 2.М.Асқарова, Ҳалоллик ва фидойлик намунаси
- 3.А.Ҳайитметов, Ҳам устоз, ҳам улкан тадқиқотчи
- 4.Ғ.Мўминов, Таъзим
- 5.С.Аширбоев, Биринчи учрашув
- 6.М.Пирназаров, Гамхўр ва талабчан
- 7.М.Маъмуроев, Шаффоғ инсон
- 8.Т.Қолдибоев, Менинг саркорим
- 9.Н.М.Маллаев асарларининг мухтасар библиографияси
- 10.Т.Бўриев. «Ўзбек адабиёти тарихи» олам кезади

